

Сальваторе Ла Порта

**Хвала гніву. Чому ми повинні
гніватися частіше і більше**

Присвячую цю книжку моїй матері за умови, що вона поставиться до такої присвяти стримано.

Пам'яті Андреа та Санто, попри все.

Вступ. виправлення вад

Сьогодні вранці пробудження якось не склалося. Ще б пак! Правду кажучи, назвати це пробудженням можна хіба що із великим перебільшенням, адже щоб пробудитися, спершу треба бодай заснути, а оті дрімотно-тривожні метання у ліжку, які уготувала минула ніч, важко назвати сном.

Підвестися з ліжка — все одно що здатися, розписатись у власній поразці: вислизаєш з-під ковдри з надією, що каламутна тривога на серці, яка бентежила цілу ніч, угамується під тиском щоденних справ. Та варто вибратися з ліжка — і здається, ніби ніч тільки-но розпочалася: холодна домівка наїжачилася через твої пробудження та активність; ти — чужинець, який удерся до чужого королівства, блукаєш кімнатами та коридорами непевною ходою, крадучи їхній блаженний спокій. Усе навколо здається незнайомим і ворожим: вітальня оповита напівморомом, холодна підлога студить ноги, світло у ванній до болю ріже очі, поки ополіскуєш обличчя під краном. За вікном кухні — спляче місто: червона черепиця дахів мокра від нічного дощу, море вдалині — як загарбник, який бере місто в облогу, хмари швидко насуваються на тарілку місяця, який занадто великий, щоб світанок був дійсно близько.

Прислухаєшся до себе, аби збагнути, що заважало тобі спати цілу ніч. Як важка каменюка на дні шлунка, вузол невирішених проблем, невиправданих сподівань, чиєсь обличчя, що постійно спливає в уяві, різкі слова когось, хто образив тебе напередодні й, найімовірніше, зробить це й сьогодні у своїй звичній манері.

«Таке життя, — думаєш, — хіба не це означає бути дорослими?»

Розгвинчуєш кавоварку, дуєш у фільтр, щоб прочистити, прополіскуєш його під краном, а відтак шукаєш відради у першому за день кухлику кави. Відчуваєш, як наростає напруга всередині. Швиденько промиваєш нижню частину кавоварки, наповнюєш водою вщерть; відкриваєш новий пакунок меленої кави, вдихаєш насичений аромат. Насипаючи каштаново-коричневу суміш до фільтра, переконуєш себе, що цього разу на тебе обов'язково чекає чудовий

день, і з надією спостерігаєш, як блакитні язички полум'я, ніби нашорошені звірята, несміло лижуть дно кавоварки.

Жовта жовч. У Середньовіччі ти б точно у це повірив: надмірне накопичення жовтої жовчі у печінці спричинило її набрякання від гніву, і тепер ти страждаєш через наслідки. Безсоння, до скреготу в зубах стиснуті щелепи, бажання спокою, в який насправді ти й сам не надто віриш.

Неминучі сутички з довкіллям; золоте правило: ніщо не відбувається так, як нам того хочеться. Та коли ж уже буде готова ця кава?! Крутиш ручку газу на плиті, щоб збільшити вогонь, від чого непевні язички вмиль перетворюються на потужне полум'я, що обхоплює кавоварку з усіх боків, і зразу краплі води на її металевих стінках, що до цього лінивими равликами скочувалися донизу, зло сичать, як розлючені зміюки.

Здається, що гнів — це основний продукт нашого життя; можливо — будь-чийого життя. Інакше навіщо потрібен отой бездоганний механізм з далеко не бездоганних деталей, який ми називаємо «людським існуванням»? Прагнути чогось у майбутньому, нехтуючи бажаннями інших, досягати цілей, поклавши на них усе життя, а відтак усвідомити, що за близького розглядання у них купа недоліків, та й самі вони — такі ж банальні, як і наше попереднє існування, від якого ми відмовилися, вирушивши на їхнє завоювання. Щодня, щохвилини борсатися у повсякденній ненависті, сплетеній із дрібниць, німих непорозумінь, у схожих на клітки без вікон родинах, стосунках, гідних хіба що врятувати від самотності. Ставитися до роботи як до повсякденної колотнечі, вимушеного співіснування чужих одне одному людей, які змагаються між собою, підсиджують одне одного, — вічний біг білки в колесі, з якого вивільняєшся лише на схилі віку і запитуєш сам себе, чи біль у ногах і спині не є основною метою цього існування? Усі ці думки перемішуються уві сні, відкладаються у животі, через що тисне під серцем, зводять судомами ноги під ковдрою, аж поки ти нарешті не прокидаєшся. Намагаєшся проковтнути клубок жовтої жовчі, що став поперек горла, умовляєш себе дихати спокійно, переконуєш самого себе, що це такий собі скрутний момент у житті, а незабаром усе буде гаразд.

Кава виходить крізь фільтр несподівано, переливається через вінця кавоварки і заливає розпечену газову конфорку, що зникає у хмаринці

пару; темна, гаряча рідина тече по плитці. Вирішуєш вимити усе потім, а сам тим часом нишпориш у раковині у пошуках якогось більш-менш чистого кухлика. «Дурниці, всього лише кава, — заспокоюєш сам себе, — не варто через таке втрачати терпіння». Варто краще пристосуватися: на роботі, у побуті, у спілкуванні, у коханні. Краще пристосуватися, прижитися, і тоді усе налагодиться: з'явиться відчуття стабільності, задоволення і спокою. Можливо, знайдеш собі хатню робітницю. Так, щоб приходила десь пару разів на місяць і допомагала наводити лад. А чому б і ні? І тоді клубок гніву в горлі розсочиться, дихати стане легше, спатимеш краще. А ще можна купити кавомашину. Он скільки їх зараз пропонують на ринку, до речі, за доволі невисокою ціною, для якої забажаєш кави! Можна заїхати до спеціалізованої крамниці після роботи і поцікавитися. І тоді всі негаразди разом припиняться.

Додаєш у кухлик цукру, розмішуєш коричневу рідину, подзенькуючи ложечкою у порцеляновій філіжанці.

Нічого цього не станеться. Не буде кращих днів, і гнів не зникне з нашого життя. Бо існує нездоланий відрив між нашими бажаннями і тим, що ми в дійсності можемо отримати. І навіть якщо вдасться якимось чином подолати прірву, що відділяє наші мрії від бажаних результатів, ми все одно гніватимемося: через нудьгу або через страх, що можемо втратити усе, чого досягли, що усе надбане розсіється у непередбачуваності, його вкраде чужинець, розвіє хвороба або забере смерть.

Гнів — невід'ємна частка нашого існування. То що, доведеться постійно тримати його на припоні? Інакше йому ради не дати? Хіба що вилити накопичену роздратованість у старомодних піснях на застільних посиденьках у компаніях рідних і друзів, тужливо сумуючи за давньою мрією стати великим співаком, на втілення якої забракло духу. Співати під караоке в кафе та барах, наповнених байдужими людьми, виставляти напоказ душу, рвучи струни розстроєної гітари, щоб наступного дня на роботі заявляти, що для тебе це — так, відпочинок, аби відновити свою внутрішню рівновагу. І повторюватимеш це слово знову і знову: «відпочинок». І знову відчуватимеш у горлі давкий клубок.

Або змішати власний гнів із гнівом інших — тих, що збираються на віртуальних майданах і реальних площах, гуртуючись у натовпи й

агресивно налаштовані банди. Вони, як і у минулі віки, постійно вишукують собі ворогів, на яких можна було б виплеснути накопичену лють. Найближчих, найбеззахисніших. Оточити гуртом, ухопити в руки палиці, відчутти у такий спосіб приємне збудження: щастя належності до стада, жагу насильства і влади, що перетворює на скажених псів.

Можна ще вилити той гнів на екран власного мобільного, на ще зовсім недавно таку дорогу тобі особу, на її зображення, на її життя, що вийшло з-під твого контролю. Перетворити його на ядучу отруту, здатну крапля по краплі просочитися в її існування. Або легковажно чи навмисно зрадити її найвну довіру: адже вона сама повелася необережно, надіславши тобі кілька інтимних відео чи фото. Виставити їх на загальний огляд, на групове згвалтування, учасниками якого є тисячі пар очей у мережі — і всі твердо переконані, що вони невинні й непричетні, хоча насправді і є найлютішими катами.

Поки п'єш каву і поглядаєш у вікно, шибка починає легенько тремтіти. То підлітки, які переходять дорогу, горланять на всю вулицю, а зустрічна машина круто, з вищанням гальм звертає убік, щоб уникнути зіткнення, і водій роздратовано й довго тисне на клаксон. Згодом гамір віддаляється, але місто вже здається живішим, прокидається. Скільки їх таких у ньому — невиспаних, замучених тривогами, пригнічених журбою про нездійсненне і страхом втрати нажитого? Якби можна було перетворити оцю стримувану енергію гніву на світло, то усі вікна міста враз засяяли б сліпучими прожекторами, а вулиці залило б таким потоком, що місто нагадувало б величезний живий вулкан.

Як так виходить, що таке потужне і могутнє почуття зводиться до залізного нашійника, до нашого особистого знаряддя катування? Або до зброї, якою ми руйнуємо життя інших, радіючи завданям ранам, відчуваючи втіху тільки перед стражданнями слабших, над якими маємо владу?

Нас не полишає непевне відчуття тупого розтринькування, що гнів — не якась там погано перетравлена нами гірка пігулка, а швидше образене божество. Що ж такого страшного ми йому вчинили, щоб воно тепер так глибоко затаїлося у нашій душі, як розлючена тварина? Що ми зробили з цією неймовірною енергією, що в нас накопичилася? Скільки разів ми приречено схиляли голову, ледве стримуючи

приниження, відмахнувшись від внутрішнього почуття справедливості, аби тільки задовольнити власні апетити, пристрасть, вгамувати почуття невпевненості у собі?

Хіба цього не досить?

Ота важкість, що нудить коло серця, отой тягар наших страхів і тривог, неясне відчуття погіршення, що, попри все, не полишає нас протягом цілого життя. То все наш гнів, придушений і полишений напризволяще, — ракова пухлина, що роз'їдає наше власне життя і життя наших близьких.

Тим часом на місто за вікном твій гнів не поширюється: варишся у ньому сам, сам себе ним катуєш, перетворивши на постійну, несвідому роздратованість. Дійшло до того, що навіть притаманний йому природний порив до справедливості ми перетворили на сторожового пса власного життя. І за першої-ліпшої нагоди нацьковуємо його на слабших.

Безсонні ночі, коли ця звірюка гризе нас ізсередини, нагадуючи всі пережиті поразки, нав'язливі думки, що крадуть сьогоднішня, змушуючи знову і знову повертатися до однієї сцени в минулому, одних і тих самих думок, однієї уявної розмови та влучної відповіді, які вже ніколи не відбудуться, — усе це кара нам за приниження такого шляхетного почуття.

Нам треба виховувати й плекати наш гнів, а не перетворювати його на зрадливого боягуза.

Нам треба використовувати його як місток, що поєднує людей та ідеї, а не відгороджуватися ним від світу, ховаючи власні страхи.

Нам треба захоплюватися ним і навчати його своїх дітей, а не прикриватися лицемірною всепрощальною любов'ю, нездатною на те, щоб допомогти тверезо поглянути на світ і покращити його.

Нам треба викарбувати його на гербах власного життя, а не розпихати абияк по темних, сирих підвалах, де він перетворюється на глуху образу.

Зараз, коли ефект від кофеїну вже минув, коли небо починає рожевіти, відчуваєш, що напруження всередині не зникло, знову накочується лавина нав'язливих думок. Вони ще далеко, ледве пробиваються, і ти необережно прислухаєшся, щоб зрозуміти краще. І коли нарешті світає, перші сонячні промені застають тебе непорушним за столом із втупленим у край порожнього кухлика поглядом: сидиш і

гризеш замислено шкіру навколо нігтя мізинця, ніби саме там криються причина та рішення всіх проблем. Відтак, струснувши головою, плетешся до душі, сподіваючись, що гаряча вода якось допоможе.

Марні надії! За годину, сидячи за кермом автівки у повсякденному щільному потоці транспорту, запитуєш себе: як так трапляється, що, попри постійне безсоння, завжди запізнюєшся; чому всім оцим людям припекло їхати кудись саме зараз і чому й досі ніхто не винайшов кращого способу добиратися до роботи замість численних деркотливих машин, що снують туди-сюди? І в кожній із них, усередині хромованої металічної коробки, затиснута між сидіннями та лобовим склом, із втупленим у екран мобільного зазвичай одна-єдина людина — як дорогоцінна м'якоть екзотичного фрукта, зробленого з металу, пластику та скла.

І кожна з них, замкнена у малесенькому просторі й ізольована від усього, мучиться у мовчанні. Усе навколо давить на неї, погрожуючи розчавити: дах автівки над головою, стислі терміни угоди, довгоочікуване підвищення, що його отримав інший, страх через чергове запізнення, раптове вранішнє запаморочення чи біль, що відчувається у боці, коли здійсмаєшся сходами, і змушує уповільнити крок; вираз обличчя коханої людини — байдужий, як на давно звичну річ, і як наслідок — бажання знайти кохання на стороні. Оцим сидінням в автівці ми купуємо собі майбутні роки пенсії, поріділе волосся і випнутий живіт; несподівані зміни у поглядах молодших жінок. Між боковими віконцями й лобовим б'ється, як муха, що потрапила до пастки, тривога за дітей, їхній безконтрольний підлітковий вік, погані компанії, страх, що їх поглине темний світ наркотиків, насилля або й дещо значно банальніше — доросле життя.

Відчуття загрози висить у гарячому повітрі всередині автівки, просякнутому куривом і вихлопними газами; воно липне до обличчя як гаряча ганчірка і заважає дихати; якийсь йолоп підрізає дорогу, щосили жмеш на клаксон, і машина, як поранений звір, заходиться у різкому, пронизливому реві.

* * *

Має бути інший, кращий спосіб життя, де гнів слугує корисним знаряддям, — як колись, у давні часи, в античних цивілізаціях, за кращих епох. Варто виробити нову культуру цього почуття, що допомогла б виправдати його від приписуваних йому гріхів, вивести його на новий рівень, звільнивши від незугарності ланцюгів, якими ми його прикували.

Нехтування природним гнівом може призвести до втрати дуже важливої частки нашої особистості, перетворивши на безвольних істот, що постійно дрімають на ходу, натикаючись одна на одну і не розуміючи, що відбувається навколо.

Але це зовсім не означає, що треба застосувати якісь шаманські ритуали, аби притишити чи якимось виплеснути назовні накопичений гнів; це не зло, яке треба за будь-яку ціну викорінити з душі. Це наша найкраща нагода стати гідними людьми, здатними перебудувати світ, щоб у ньому стало менше несправедливості і щоб ті, хто при владі, остерігалися покарання. І якщо ми віримо у це, то чому дивуємося власним безсонним ночам?

Якби наш гнів не занедужав, то був би храмом у серці нашої душі і нашого суспільства, — місцем, куди входиш із пошаною, сповненим світла. Був би агорою^[1] для неупереджених зустрічей із ближніми, прихистком для тих, хто ховається від насильства. Був би основою нашої моралі, гарантом права понад законом, загатою для стримування наших найнижчих інстинктів: нікчемності/дріб'язковості, боягузтва та егоїзму.

Щоразу, коли наш світ замикається на собі, поглинаючи нашу людяність і перетворюючи довкілля, в якому живемо, на безмежний табір для утримання найневинніших, згадаймо ГУЛАГ, згадаймо етнічні чистки з їхніми масовими похованнями у драматичні епохи на тілі історії, згадаймо кістки та шматки одягу тих, хто згорів у фашистських топках, згадаймо біженців, які тонуть у Середземному морі майже у нас перед очима. Адже саме нестримний гнів змусив наших прашурів вибратися з печер, де вони ховалися; саме обурені письменники, не маючи змоги замовчувати страхіття геноциду, розповіли правду про нього; саме гірські партизани, втомлені миритися з потуранням насильству, усі громадяни, які відмовилися

прийняти членство однієї-єдиної партії, переховували беззахисних, пішли на смерть, але не схилили голови.

І цю могутню силу ми перетворили на балабух жовчі, на роздратування у бік водія сусідньої автівки, на ображену гординю. Якщо ми справді хочемо позбавитися ковтуна у горлі, який відчуваємо щоранку, треба подбати про наш гнів, скерувати його на те, щоб покращити середовище, де живемо: суспільне й особисте. Ідеться не про вільний вибір, а про моральний обов'язок, тому що це почуття ніколи не має особистого характеру. Навіть коли переживається у свідомості одного індивідуума, негативно впливає на його оточення, деформуючи їхні стосунки або погіршуючи життя.

На подальших сторінках спробуємо проаналізувати, що відбувається у нашій свідомості, і збагнути, у чому вада. Зазирнемо у найпотемніші куточки мозку, щоб звільнити від кайданів прекрасну істоту, яку колись давно зачинили у темному лабіринті свідомості, вважаючи її лютою звірюкою. Ми повинні очистити наш гнів від пошкоджених частин, від бридкого наросту, що на ньому утворився. Тяжкий труд, що, можливо, приречений на невдачу.

Але хіба це так важливо? Все ж краще, аніж животіти, ковтаючи образи, на руїнах нашої цивілізації.

1. Кохання — це боротьба

Незнищенна ілюзія

Світові байдуже до кохання.

Навіть гірше: у більшості випадків кохання може викликати хіба що роздратування; ми бачимо, як легковажно ставляться до нього щодня. Таких прикладів навколо — безліч: у газетах, на телебаченні, у численних надокучливих постах соціальних мереж. Ідеться про заявлені кліше, лицемірні освідчення, нещирі клятви у вічній любові, що вивітрюються через мить після сказаного. Люблять геть усе: тварин, жінку чи чоловіка свого життя, футбольну команду, їжу, книжки, музику, пару черевиків, власну гральну *консоль* (приставку). І кожному предметові своєї любові ми палко клянемося у вірності, прикладаючи руку до серця і розчулено підводячись, гаряче демонструємо щирість своїх почуттів. Та правду кажучи, оті палкість і розчуленість викликають певну підозру, бо така поведінка нагадує дії тих, хто горланить у темряві, щоб не чути порожнечі навколо.

Ви обурені: я вибрав цю книжку, щоб почитати про гнів, а ви мені про що? Але присягаюся, що не збирався вас обдурити. Інколи для найвдалішого описання головного героя доводиться передусім описувати його протилежність. Так краще зрозумієш героя і притаманні йому якості. Описуємо злого, щоб пояснити доброго. А в кого вистачить сміливості заперечувати, що злим у цій історії є кохання?

Ми щосили намагаємося наповнити наше життя цим почуттям, тому що будь-яке інше вважаємо негідним. Чуттєвість — соромітницька, смуток — пригнічує, ненависть — антисоціальна. А тому твердо переконані: перебільшувати можна лише з коханням. Насправді мало кому вдалося б терпіти постійний надлишок чогось іншого.

Трапляється у житті кохати по-справжньому. І часом ми перебираємо міру з цим почуттям у кращі роки юності. Занадто палка любов з її надмірно різким чи нудотно-солодким смаком втомлює об'єкт нашого кохання, і ми недовірно спостерігаємо, як він

віддаляється, спокусившись на байдуже ставлення когось іншого. І хіба не байдужість викликає особливий потяг і тим підживлює його? Закохуємось у тих, хто до нас байдужий, наділяючи їх надуманими чеснотами. А причина — гра розпаленої уяви розуму, принадженого особою, якої не існує. Часом нам вдається завоювати об'єкт своїх фантазій, ухопити здобич і потім роками повільно її перетравлювати, відкриваючи для себе невідомі її риси, аж поки не спотворимо її, у сподіванні відшукати в ній усе, що самі собі нафантазували. Закінчується тим, що починаємо її зневажати. І запитуємо себе: куди поділася та особа, яку ми так кохали? Звісно, куди: її ніколи не існувало.

Кожному відоме те напівсвідоме відчуття розчарування, що просочується крізь перші тріщини кохання. Минає кілька років, інколи навіть місяців, а ми вже починаємо сумніватися у власних почуттях. Тим часом переїхали до чудової спільної оселі у зручному кварталі. Усе йде, як хотілося. Треба лише звикнути одне до одного: кажуть, що кохання потрібно будувати. Це ми так брешемо самим собі? Позіхання особи, яку бачиш зранку поряд у ліжку, викликає ще більше роздратування, аніж різке дзеленчання ненависного будильника. Вигляд її неприкритого і неприкрашеного пристрастю тіла наганяє майже нудоту. І це ще не настала старість, коли тіло стане дряхлим, розповніє, спотвориться під впливом буденності, життєвих тривог і страхів. І хвороб.

Отже, чому не дати волю новим бажанням, поки ще є час вибирати? Зацікавлений погляд незнайомки чи незнайомця, що зупинився на тобі на мить, вишукана манера — знову ж таки ще незнайома! — тримати кухлик із кавою... Як боляче порівнювати їх із міазмами повсякденності, з бентежною розбіжністю між образом коханої особи й її інертною реальністю! А тому все нове й невідоме видається сповненим особливої грації. Звісно, ідеться лише про уяву, фантом. Античні греки, напевно, згадали б Афродіту. А ми запитуємо себе подумки: а якщо це справді вона? А якщо це він?

Можливо, розпочнемо знову з тією незнайомкою чи незнайомцем ту саму гру з уявою, що вже колись обманула. Здається, що новий об'єкт настільки неймовірно відповідає нашим бажанням, що у нас зникають останні сумніви: треба було тоді не поспішати, все через нетерплячку. Не варто було накладати на себе якісь зобов'язання, а

тепер — уже запізно. Тепер ми спізналися для цього справжнього кохання так само, як спізнаються на поїзд, навіки застрягнувши на забутій станції нашого особистого життя-буття. Малесенькій, брудній, без виходу на свіже повітря. Єдине, що залишається, — дивитися на спорожнілі рейки, на яких нових потягів не передбачено. А попередній уже проїхав, розтанувши у далині.

Сповнені сумнівів, повертаємося додому, уникаємо дивитися в очі тому, хто на нас там чекає. Забули купити хліба. Ось і привід для сварки. Чергової.

Розумію: це незрілий погляд на кохання. Стосунки подружжя треба плекати і підтримувати, вони ґрунтуються на компромісах, на обопільному зростанні. Інколи так воно і є. Але знову-таки: скільки разів ми видавали залежалий товар миттєвої пристрасті за поклик долі, а відтак боялися признатися собі, що помилилися з покупкою. Не маючи мужності віднести непотрібний товар назад до крамниці, часто так і мучимося протягом усього життя.

Звичайно, у вас, читачів, усе не так, я в цьому впевнений. Але разом із тим щось мені підказує, що усе описане мною вище для вас не новина. Адже йдеться про заявлені істини, а саме про те, що знайти справжнє кохання дуже важко, а якщо зважати на неймовірну кількість людей, що ним вихваляється, то під час підбиття підсумків результат аж ніяк не збігається.

Якби ішлося про якусь валюту, можна було б сміливо стверджувати, що ринок переповнений фальшивими грошима.

З іншого боку, саме через те, що інстинктивно визнаємо рідкісність цього почуття, ми поводимося обережно. Надмірно привітний незнайомець викликає підозру. Кохана людина, яка вже з перших днів виявляє палку пристрасть, нас відлякує. Глибоко в душі кожен добре усвідомлює, як важко освідчитись у почуттях, витягши їх на світ, а з роками ми ще далі закопуємо їх у собі, як ті скнари з творів Чарльза Діккенса: пробуємо на зуб монети, якими нам платять за почуття, аби второпати, чи вони справді із золота.

Майже завжди йдеться про мідь.

Партія любові передвіщає ненависть

Любов — вона ще й геть неефективна! Спробуйте розвернути політичну кампанію під гаслом цього почуття, спробуйте переконати народ, що ваша любов до слабких і знедолених щира! Побачите, якою лайкою вас укриватимуть. Щонайменше звинувачуватимуть у лицемірстві. Зізнаймося, поклавши руку на серце: ті, хто при владі, рідко відзначаються гуманністю, а прояви надмірного співчуття, як правило, не додають шарму іміджу. Якщо звернутися до релігії, то і там любов не є каталізатором пристрасті; між Новим і Старим Заповітами зазвичай віддається перевага Старому. А серед численних імен Аллаха рідко хто згадує «Милостивий». Любов Ісуса — це чудово, якщо вона разом із прощенням спрямована на нас самих. А от для інших віддаємо перевагу богам війни і обурюємося, побачивши у наших прекрасних барочних церквах зіщулену фігуру якогось немилого безхатченка.

Нерідко виникає підозра: то, може, ніякої любові немає? Адже щоразу, коли переживаєш це почуття, нашттовхуєшся на розчарування, викликане власними страхами, ревністю, ілюзіями, егоїзмом. І вже починаєш думати, що коли очистити його від усіх цих домішок, то від нього нічого не залишиться, окрім безбарвної рідини, без смаку й запаху. Хіба що інколи, на певному короткому проміжку життя, полюбиш по-справжньому. І такі миті закарбовуються у пам'яті як вирішальні події життя, важливі перехрестя на шляху долі. Можливо, це і є доказом її існування? Хтозна.

А от із гнівом — усе інакше. Проти крихкого, вразливого сценарію, що пропонує любов, виступає міцна і непохитна структура цього почуття. На перший погляд вони здаються антиподами, і лють, що примушує гнівно стискувати кулаки, не має нічого спільного з тим, що хвилює серце. Звичайно, це почуття існує, і з підробниками емоцій йому не по дорозі, адже нікому не спаде на думку, що лють можна вдавати. Яка ж бо це феноменальна зброя! Можливо, найсильніша з усіх, що є в нашому арсеналі. Та й сфери культури, де послуговуються цими двома почуттями, здаються далекими. Адже, окрім приватного життя, гнів має такий широкий простір для дій у політиці та суспільстві, якого любові навіть не снилося.

Останнім часом ми бачимо це на власні очі: тисячі неофашистів підвели голови в багатьох європейських країнах, із неприкритою

ворожістю виступають із демонстраціями проти іммігрантів, етнічних і сексуальних меншин. І треба зазначити, що їхні почуття щирі, викликані глибоким переконанням, і цим підкупають. Адже значно легше повірити у щось просте й зрозуміле, не вдаючись до роздумів і лабіринтів осмислення проблем. Так чудово крокувати пліч-о-пліч з гуртом сильних і кремезних молодчиків, які грають мускулами та горляють гасла, а в очах — ані крихти сумніву. Позбавитися лицемірства любові, її постійного, виснажливого вагання, почуття провини, непозбутнього підсвідомого відчуття, що ти десь у чомусь помилився або ось-ось помилишся. Гнів не потребує доказів, не має сумнівів, не зраджує того, хто його відчуває. Як пошита за особистим замовленням сукня, він бездоганно облягає душу. Звісно, потім можна пошкодувати, що не втримався, дав волю люті. Але в таку мить висловлюєш саме те, що переповнює душу, без непевності чи збентеженості. Почуваєшся самим собою. Зазвичай вважається навпаки: той, хто піддається гніву, втрачає самоконтроль і свою особистість, дозволяючи гніву взяти гору, забуваючи про свої принципи та переконання. А насправді саме в момент люті ми повністю показуємо, хто ми і про що думаємо; руйнуючи страхи перед майбутнім і нехтуючи дипломатією минулого, гнів позбавляє нас сьогодення. Уже за кілька хвилин чуваєшся іншою людиною, можливо, шкодуєш про такий викид емоцій, про те, що так нестримано продемонстрував оточенню своє справжнє «я», і тепер у них склалося хибне враження щодо тебе. Зазвичай ми поводимося вкрай обережно: довго вагаємося, перш ніж діяти, ретельно підбираємо слова, пригадуючи минулі помилки. І боїмося майбутнього, тому що знаємо, наскільки швидко змінюється наш настрій і як легко буває одним махом створити щодо себе несприятливе враження у суспільстві. Обережність і несмілість панують у нашому сьогоденні як особлива форма невпевненості у собі. Чи не помиляємося ми? І навіть якщо збираємося вчинити правильно, чи не призведуть наші вчинки до непоправного? Можемо нашкодити комусь або втратити тих, кого любимо. Неможливо цілком довіряти самому собі. А от гнів рішуче відкидає будь-які страхи та хвилювання. Саме через це він так захоплює людей. У його залитому світлом залі, де немає бодай напівтіні сумніву чи темних куточків збентеженості, їх набивається тисячами, ба навіть мільйонами, — усі без крихти вагання.

Ми всі когось ненавидимо: власного начальника; ту чи ту футбольну команду; чоловіка чи жінку, що колись нас принизили; галасливого сусіда; самих себе чи наше життя; свій комп'ютер; пляму на стелі у світлиці через пошкоджений дах; кредит, що доводиться тягнути на собі, аби якимось підремонтувати оцю стару домівку; той шлях, який обрали для себе у житті наші діти; часом навіть занадто яскраве денне світло. Нас наповнює гнівом наша нещаслива доля, яка, попри всі наші зусилля, жалюгідні обіцянки самим собі все змінити, і надалі завдає нам таких самих поразок — постійне повторення незмінного шаблону нашого життя. Доводить до відчаю звичка наступати на ті самі граблі, припускатися тих самих помилок незалежно від нашої волі та наших добрих намірів. І тимчасом як плавна мелодія нашого життя поступово набирає ритму маршу хибних кроків, ми ледве втримуємося, щоб не заскиглити, бачачи різницю між прекрасною симфонією, якою уявляли його собі в юності, та її жалюгідним виконанням за незугарною партитурою, що скрегоче у вухах щодня протягом дорослого життя.

От якби хоч у цьому не було нашої вини. Можливо, це й не наша вина. Хіба не обіцяли ми собі сотні разів, що наступного разу будемо розумнішими, що чогось навчилися на власних помилках, що перегорнемо недолугу сторінку цієї партитури? Тож яким чином ми самі можемо бути причиною цієї люті? Треба знайти винного, якийсь зовнішній чинник, об'єкт для нашої лайки. Найліпше — когось чужого, на кого можна б спустити всіх собак. Цілий народ чи принаймні певний суспільний прошарок, на який можна виплеснути брудний потік нашого невдоволення. Тільки й чекаємо сигналу, аби нам на них указали.

Таких указівок завжди чимало. Правду кажучи, в історії людства цапів-відбувайлів ніколи не бракувало. Але у певні періоди люди тільки те й роблять, що їх шукають. Ось і тепер, на початку нового тисячоліття, нам кортить їх якнайшвидше знайти. От тоді б ми вже звільнилися від гріха наших несвідомих тривог, повісили на них тягар наших поразок, за встановленим нами самими правом націлили б на них усю свою ненависть.

Усім зрозуміло, що доводити існування гніву потреби немає. Він — геть усюди, і особливий шквал гніву надходить від тих, хто так палко і самовіддано любить: батьківщину, честь, кордони — усе те, чим

можна самоідентифікуватися, відмежувавшись від решти світу. Відкинувши усе, що надходить іззовні, із-за меж власного городу, а поготів — із-за моря-океану.

Он скільки його було у порту мого рідного міста, куди прибув корабель Берегової охорони зі ста п'ятдесятьма іммігрантами на борту. Міністр зовнішніх справ заборонив висадку людей, зазнавших кораблетрощі, а на причалі зібралися кілька сотень жителів, які вимагали звільнити тих, хто після багатьох днів тортур і насильства, що їм довелося пережити у Лівії, тепер спали на палубі військового корабля під зливами та лютою спекою сицилійського літа.

Ідеться не про містечкову плітку. Багато європейських газет писали про це бідолашне місто у найпівденнішому куточку Італії, що часто виявляється символом нашої совісті і в якому мені поталанило мешкати. То був не перший корабель із потерпілими, приречений на таку халепу дипломатами Європейської Співдружності, і, на жаль, — не останній. Їхньою бюрократичною грою з заявами та вето, побоюваннями створити прецедент — а можливо, й кількох мучеників — адже навіть кілька десятків урятованих від смерті здатні нагнати страху на цілий континент. Вхід до їхнього чистилища, хоч би куди вони направлялися в Європі — до Італії, Німеччини, Франції, Нідерландів, — майже завжди відбувається на Сицилії або Лампедузі. Нерідко — у Катаньї.

Отже, саме цим місцям доводиться виступати у ролі європейців, виявивши гостинність чи обурення. Зробити все можливе, щоб установити справедливість. Проти нас була більшість жителів міста, громадян Італії й узагалі чимало громадян Європи, а надто — місцеві рибалки. Мене вразила сварка між одним із рибалок і незнайомим мені протестувальником. Вони стояли один навпроти одного, заклавши руки за спину, щоб стримати свій безмежний гнів і не дати волі кулакам. Між тими двома чоловіками за кілька хвилин вибухнула сцена, що витягла на денне світло всю просту й гнітючу правду дебатів щодо імміграції та прийняття. Це мало нагадувало міжнародний конгрес чи університетські конференції, де обговорювалися особливо складні питання. Ще гірший аспект: національність двох протагоністів могла бути будь-якою. Сутичка могла відбутися у будь-якій іншій європейській країні. Результат від цього б не змінився.

Наведу детальний опис цієї сцени: у рибалки на голові — бейсболка футбольного клубу «Катаньї», ніздрі роздулися від люті, очі вирячені, і він горланив у бік протестувальника, що йому за це ніхто не платить, але він вважає за неприйнятне захищати іммігрантів, тоді як його італійські співвітчизники помирають від голоду. Високий, худорлявий протестувальник швидко второпав, що розумної дискусії годі й чекати, і обмежувався тим, що репетував рибалці в обличчя, що той нездатний мислити розумно. Повторив це разів десять із певним переконанням, нарешті відійшов убік. Другий обзивав його кретином, а решта поливали брудною лайкою. У поведінці того рибалки не було нічого награного. Треба сказати, що і в поводженні протестувальника я не помітив штучності. Але поки я спостерігав за тією сценою, в душі підтримуючи позицію того, хто захищав іммігрантів, мене потішила щирість рибалки, який викрикував: «Кретине! Ходімо зі мною до благодійної кухні! Ходімо, побачиш, скільки там італійців!»

У того чоловіка не було жодної особистої користі так гарячкувати. Наскільки мені відомо, він не був політиком, не підтримував ніякої ультраправої партії чи угруповання (місто у нас невелике, усі одне одного знають), а тому ніхто б йому не заплатив за те, що так дере горлянку перед ста п'ятдесятьма особами з повністю протилежними переконаннями. Ніякої користі, але попри це він був там: розлючений, готовий навіть до бійки.

Він справді робив це, щоб захистити своїх бідолашних співвітчизників, яких бачив на благодійній кухні. Хіба це не викликає захоплення? Як на мене, викликає. Я ніколи не бачив такого прояву почуттів на обличчі міністра. Як правило, у них на обличчі написане ласе задоволення ситого kota, який щойно проковтнув здобич.

Гнів — завжди щирий. Інколи буває несправедливим, але навіть коли йдеться про брехню, він ллється прямо з душі того, хто йому піддається. Можливо, той чоловік навіть гадки не мав, де у місті розташований благодійний фонд, але однаково казав правду: яскраво уявляв собі страждальні очі численних бідолах, які сидять за довгим загальним столом і повільно сьорбають з мисок запропонований благодійним фондом обід. Практично бачив їх перед собою, незалежно від того, було це колись насправді чи лише в його уяві.

Попри його щирість, ніякі орди голодранців не намагаються загарбати Європу, і що важливіше — причина бідності країни полягає

зовсім не в убозтві тих, хто іммігрує. Той чоловік, охоплений альтруїзмом і щирістю власних почуттів, утім драматично помилявся.

Гнів — це неймовірно небезпечна енергія, тому що для своєї ефективності не потребує правди. Досить брехні, щоб змусити його розійтися на повну силу.

Хіба не дивно, що брехня може бути щирою? Зовсім ні: неосвіченість — це і є щира брехня. Хіба не кажуть, що шлях до пекла вимощено добрими намірами?

Щирість гніву — це не тільки перевага, це ще й підступний клинок, який ми боїмося використовувати. Ніби тримаємо глибоко в серці жмуток страшної, ворожої енергії і не маємо сміливості показати її світу. Коли нас охоплює гнів, ми втрачаємо самоконтроль і ризикуємо виставити себе у поганому світлі. Або ще гірше: коли буря вгамується, і ми отямимося після п'яного, приємного відчуття полегшення, ризикуємо усвідомити, що перебуваємо на самоті, посеред руїн того, що залишилося від нашого життя. Від його вразливої рівноваги, побудованої з крихких частинок з таким терпінням, з такою самовідданістю в результаті довгих років контролю, компромісів у складній партії гравця, якою є людське життя, за кілька хвилин не залишиться ані сліду.

Мало які почуття здатні так змінювати світ, як це робить гнів. Багато чого можна вдавати у житті; можна вдавати люб'язність. Багатьом це вдається дуже добре, що допомагає їм швидко просунути соціальними сходами. Мені б не хотілося, щоб дівчина у поштовому відділенні, куди я прийшов відправити посилку, виказувала мені все, що думає про мене і про мою роботу. Краще вже нехай удає, хоча інколи, коли доводиться вкотре повторювати тип відправлення, відчуваю ледве помітні ознаки роздратування, що пробиваються крізь щілини у броні її привітності: закочує очі, різкуватو кидає пачку листів на стіл, а коли повідомляє вартість послуги, куточки її рота кривляться у нещирій посмішці. Та мені її щирість і не потрібна; я твердо переконаний, що той досвід мене б не потішив. Привітність — це, поза сумнівом, корисна брехня; часто вона утримує нас від вибору. Наприклад, утримує терплячу поштарку від того, щоб послати під три чорти свою роботу і змінити життя. Якби вона справді дала волю гніву, направивши його на клієнтів, то в неї залишилося б мало шансів зберегти свою роботу.

Досить часто усунути наслідки люті неможливо. Вона може так різко змінити наше життя, що ті зміни нагадують розломи. Охоплює нашу волю значно міцніше, аніж любов, втягує нас на такі стежини, з яких назад уже не повернутися і до яких, можливо, марно прагнули занадто довго. Інколи наше існування ламає гнів інших людей, навалюючи іззовні нестерпний біль і примушуючи нас на нестерпне життя, попри всі наші увагу й зусилля уникати проблем і сутічок, попри наш самоконтроль і нашу обережність. Можна тримати під контролем власний гнів, але що робити з тим, що нас оточує, просочуючись у наше життя?

Дуже складно уславляти гнів, коли це почуття становить основне підґрунтя політики популістів, нашого повсякдення, нашого життя у соціальних мережах, на роботі, у транспорті, на стадіоні, у родині, у подружжі. Я б, напевно, згорів від сорому, якби мені довелося обстоювати свою думку перед читачами, серед яких виявилися хлопці або дівчата із числа тих, кому довелося зазнати побоїв через їхні сексуальні уподобання, — жертви гомофобії. Не зміг би написати ані рядка з думкою про те, скільки жінок, тримаючи в руках цю книжку, запитують себе, як можна вихвалити жорстокість і насильство їхніх чоловіків, через яких їм доводиться щоразу вигадувати нові пояснення появи синців на обличчі й тілі. Було б значно простіше прикритися закликами до любові як антидоту насильства, з'їхати на безпечне й заспокійливе підґрунтя риторики щодо безтурботного, злагодженого життя, писати про необхідність уникати гніву, про те, що будь-які вчинки, що віддаляють нас від порядку та спокою, заслуговують на засудження, незалежно від їхніх причин. Отоді б не було б жодних причин відчувати незручність під час презентації книжки.

Та все ж я твердо переконаний, що хвала гніву — це найактуальніша тема для книжки в цей історичний період. Що ненависть, расизм, фашизм, з якими нам доводиться стикатися, викликані саме браком виховання цього почуття, дегенерацією нашої люті, як особистої, так і соціальної.

З альтернативою нам доводилося стикатися ще здавна: он скільки років ховаємося у чотирьох стінах домівки, де любов — позитивна і безсуперечна цінність, а насильство — причина всіх нещасть. Пригощаємо дітей у світлиці, готуємо обід, працюємо, щоб прогодувати родину, любимо дружину і разом із нею відмовляємося

від певних аспектів свого життя, щоб його решта не порушувала рівноваги і можна було й надалі жити разом. Раз на півроку вислуховуємо те, що вчителі нам виказують про наших дітей, читаємо таблиць з оцінками, турбуємося про їхнє майбутнє. Кепкуємо з інфантильних витівок, що часом вони вчиняють, намагаємося навчати їх толерантності, співчуваємо, коли вони переймаються через зроблену дурницю.

Зі шкіри ліземо, щоб їх захистити: вчимо не пхати носа в чужі справи, не помічати тих складних ситуацій, що їх не обходять. Інколи миримося з тим, що протягом тижня вони захоплюють школу й проголошують самоврядування, допоки у справи не втручається поліція, і заспокоюємо себе, що прогуляні уроки — не надто й важливі. Уважно придивляємося до їхніх обличч у той час, коли підлітковий вік змушує їх замикатися у собі, придивляємося, чи не має слідів від уколів, коли вони засинають на дивані, нервуємося, коли відчуваємо, що їхнє волосся тхне тютюном. Сподіваємося на спокійну старість, мріємо бачити їх дорослими, рівноправними громадянами суспільства, з гарною роботою, гідною платнею, без рубців на обличчі, на душі і на долонях, як і багато років тому, коли ми їх народили, — чистими, ніжними й незаплямованими.

Мріємо старитися поступово, сподіваючись побачити одного дня батьківську усмішку на обличчі тих, хто завжди був і залишиться нашим сином, або як вагітність освітить обличчя нашої доньки. А потім — усе з самого початку: захищати внуків, підсолодивши своє ставлення до них, чого не дозволяли собі з дітьми і чого неможливо буде робити нишком від них.

І їм наказуватимемо (можливо, навіть ще більше, аніж раніше!) берегтися, уважно керувати автівкою, не користуватися скутером без крайньої потреби, перелічуватимемо численні свої страхи й тривоги, ніби якесь захисне заклинання. Звісно, цим зробимо їхні ходу й учинки незграбнішими й обмеженішими, зате безпечнішими. Адже ми просимо у життя лише безпеку, спокій і любов.

Але поза стінами домівки на нас чатує інший світ, звідки лунає брязкіт розбитого скла і гул повстання. Умощуємося зручніше на дивані, зачинаємо фіранки і вимикаємо світло. Якщо цього не досить, заплющуємо очі.

Що відбувається поза межами нашого самообману? У шкільних коридорах, де наші діти проводять щодня по кілька годин, випробовуючи силу власної жорстокості, знущаючись із тих, хто вибивається з традиційного образу світу, який ми з року в рік утовкмачували їм у мозок; у класах, де за нашим уявленням їм спокійно та безпечно, відводять убік очі в той час, як однокласники насміхаються з найслабкіших у зграї: інвалідів, гомосексуалів, хворобливо сором'язливих. Ми самі їх до такого привчили, то чому тут дивуватися? Їхні мобільні перетворюються на лабіринти, де зображення оголеної дівчини може застрягнути і висміюватися до самої смерті. Ми самі навчили їх поважати сексуальну мораль, стримувати власні бажання в обмін на спокій, і вони неабияк опанували цей урок. І згадуватимуть його навіть у дорослому віці, коли застосовуватимуть насильство проти жінки, яка дотримується інших політичних поглядів. А ще — пам'ятатимуть найголовніший урок: схилити голову, протягнути руку у проханні перед сильнішими й могутнішими. І робитимуть це протягом цілого життя, вишукуючи щілину, щоб пролізти нагору, чиюсь протекцію, щоб видряпатися на кілька щаблів суспільною драбиною, підтримку поважного посадовця, який би подбав про них, знову відновив затишок хатніх стін, де ми їх випестували.

Та чи існує насправді таке спокійне й безпечне місце, що його ми собі уявляли і намагалися створити? Відверто кажучи, не було спокою в нашій душі, коли ми щодня запитували самих себе, що залишиться від нашого життя, якщо відкинути клопоти по роботі, домашні обов'язки й кредити, коли бачили, що залишилося від нашої юності, молодості нашої дружини, коли ледве витримували безсонні ночі через дітей, їхнє безладне життя і монотонність нашого власного.

У мовчазних стінах нашої домівки ще лунало гепання дверима, брязк розбитого посуду, крики. Гнів, що ми так несамовито вичищали з нашого життя, наростав як пліснява на стінах кімнат, на наших стосунках, у кожній розмові. Забруднював різдвяний настрій, отруював будь-яке родинне свято, псував дні народження, доводив до сліз дітей, коли вони були ще малими.

І ось тепер виливається прямо на нашу посивілу голову, нашими ж власними дітьми. Вони звинувачують нас у тому, що ми не так їх виховували, не того вчили, що недостатньо піклуємося про внуків, що

не так розділили майно, яке ще не встигли залишити їм у спадщину, що так довго затрималися на цьому білому світі.

Жорстоко? Самі заслужили, бо жили як слабаки і виростили слабаків.

Оце і є альтернатива хвали гніву: світ, де повно боягузів, без поняття солідарності, де через дегенерацію цього почуття залишається хіба що ненависть до усього, що відрізняється.

Я вважаю, що це і є реальність нашого часу, в якій ми живемо і в яку не так давно вступили.

Якщо сьогодні світ гніву — це щось на кшталт печери, де повно злочинів і насильства, то нещира і перекручена любов, якою ми прикриваємося, нагадує гнилу, але необхідну пов'язку: через її просочену вологою та жовчу поверхню спливає людське безглуздя. Так хвороба проступає крізь тканину і заражає її.

Дерево гніву^[2]

Людина — це клубок невирішених суперечностей, які утримуються разом дивним переконанням, що можна бути щасливими, примирити ті сторони нашої душі, які протягом усього життя роздирають нас на шматки: хочемо свободи й незалежності, але разом із тим накопичуємо стосунки і майно, щоб врешті зігнутися під тягарем зобов'язань і соціального положення. Витрачаємо більшу частину життя на пошуки тієї чи того одного-єдиного, з ким зможемо почуватися комфортно вдома, а потім ведемо жалюгідне існування у чотирьох стінах, які збудували тяжким трудом через власну впертість, бажаючи врешті бодай разочок скочити у гречку, пережити коротку мить останньої романтичної пригоди, щоб знову відчувти радість життя. Твердо переконані, що має бути якийсь спосіб примирити наші бажання, вдаємося до давніх східних практик, вивчаємо твори античних філософів, уважно прислухаємося до порад щасливіших за нас друзів. Читаємо книжки. Нам здається, що їхня чітка і вишукана структура прояснить нам причину нашого невпорядкованого життя, і це заводить нас в оману. Десять разів поспіль проглядаємо фільми, в яких уздріли натяк на власні тривоги, пишемо листи і ведемо щоденники. Зранку залюбки перелічуємо довгий список добрих намірів і побажань. Розділяємо час на блоки й терміни, сподіваючись установити дату

свого відродження, початок того знаменного нового року, що круто змінить наше життя, коли ми нарешті примиримось із самими собою.

Живемо далі, хай і дещо розчаровані, твердо переконані, що має бути якийсь ключ, книга мудрості, захована на дальній полиці Вавилонської бібліотеки, чи, як ті ченці з оповідання Борхеса, марнуємо всю енергію на впорядкування полиць, забитих томами, написаними незрозумілою мовою, а знаходимо лише якісь часткові згадки та суперечності. Нерідко — фрази, позбавлені сенсу.

Та все ж має існувати спосіб бути щасливим, отримати бажане і не почуватися розчавленим під тягарем того, що маєш, кохати когось і не втрачати кохання у ритмі повсякденної буденності, відчувати гнів на весь білий світ і при цьому любити його, не змиряючись із несправедливістю.

Принаймні про таке торочить людина з перших днів свого існування, і про це споконвіків замислюється кожен, озираючись довкола себе.

Хто сказав, урешті, що так воно і є? Хіба не могло статися так, що світ створено недосконалим від самого початку, створено з хаосу або як плід еволюції, де все живе дбає лише про продовження роду. Або йдеться про зле провидіння чи просто про незбагненність долі. Можливо, оті постійні суперечності нашого життя — це системна помилка, вади нашої природи, і жодного рішення не існує. Бо якби воно існувало, невже б людство його досі не знайшло?

От, наприклад, хоч би як ми силилися, а звільнитися від гніву не вдасться. Він — ніби бурхлива річка, що протікає містом нашого життя: можна побудувати через неї цілу мережу мостів, укріпити русло, підняти берегові укріплення, щоб тримати її під контролем. Але досить однієї потужної кількадечної зливи, і вона негайно вийде з берегів, затопить і знищить геть усе, що ми з таким клопотом зводили роками. Можна спробувати скерувати її під землю, покривши плитами і направивши у найдосконалішу мережу підземної стічної системи. Щоб її заповнили пацюки, щоб перетворити на кубло для злодіїв, убивць, де їм було б зручніше скоювати свої темні справи, приховувати тіла, докази своїх злочинів. Та одного дня однаково все вийде на поверхню. Восени, коли все живе переживає кризу, її темні, брудні води позаливають світлі мармурові плити підлоги нашого храму, заплямують білі стіни й дістануться до фундаменту. Стара річка

проб'ється на світ через стічні люки, запаскудить головний майдан, викинувши на привселюдний огляд пацюків і тарганів разом із комарами й мошкарю. Отоді вже нелегко буде прогулюватися вулицями, зберігаючи спокійну усмішку на обличчі та не забруднивши черевиків.

Але й жити у лагуні власного гніву, відмовившись від любові, теж не годиться. От і доводиться нам шукати компромісу, як того вчинили наші предки у Венеції: оточуємо вулицями й мостами помутнілі води, прориваємо канали, щоб спускати надлишок у відкрите море, будуємо дзвіниці раціональних форм і церкви, загублені посеред лагуни, що кишить осатанілими комарами. У нашій уяві народжуються крилаті леви, як символи закону, бридкі маски чуми з їхнім кривим дзьобом. А тим часом каналами під неначе скам'янілими хмарами пропливають гондоли, заповнені наваленими одне на одне тілами. Несподівано світло заливає площу Святого Марка, куди збігаються десятки вузесеньких середньовічних вуличок, і вона виблискує, залита водою: то лагуна відвойовує свої землі у провулків із їхнім смородом, розмиваючи фундамент і сіючи хвороби. Венеція — як наше життя, страдницька спроба примирити протилежності. Незважаючи на це, хто зможе встояти перед її красою? Скільки побудовано незугарних міст у спробі її наслідувати? Так само й ми: покриваємо проступки нашого гніву викривленою, позбавленою гуманності любов'ю; сповнені страху втратити контроль, нездатні відмовитися від любові, намагаємося відділити невіддільне, а віртуальність світу соціальних мереж нам аж занадто допомагає у цьому; завалюємо інтернет розцяцькованими сердечками на нудотно-рожевому тлі світлинами своїх немовлят; створюємо їхню цифрову біографію, через яку їм згодом роками доведеться соромитися за своє безпомічне і подовжене дитинство, виставлене на загальний огляд на наших особистих сторінках у всіх його інтимних подробицях: перший плач, перша усмішка, перше годування, перші болі в животику, перша кака; як іще не додумалися виставити першу ерекцію! Невдовзі й таке побачиш.

Ми милуємося своєю дитиною, тому що на екрані то вже не людина, а невинний мем, нездатний викликати гнів або розчарування, позбавлений певної особистості. І ним зможуть поділитися мільярди людей по всьому світу — і це одна з багатьох жертв цієї низької та гнітючої любові.

У нашій віртуальній Венеції немає контрастів, її вулички заповнені смайликами з великими, широко розплющеними очима, до останнього пікселя сповненими добрих намірів, підчищеними від усього, що змушує любити, незважаючи ні на що. У цьому дихотомічному, спрощеному містечку, у бездонній лагуні неточностей та ухильних відповідей і ставлень, що заповнили загальносуспільну думку, є місце тільки для інфантильного гніву, сліпого і безглузлого. Один із найбільших злочинів, скоєних на його вулицях і площах, спричинений шкодою, завданою любов'ю до тварин і боротьбою за охорону природи, основоположними ідеями західноєвропейської культури, що потрапили до болота цього спрощеного організму і перемололися в ньому на інфантилізоване, причепурене і «мімішне» сприйняття, далеке від реальності: тварини, яких ми собі уявляємо й захищаємо у мережах, не мають статі, позбавлені жорстокості, загрози та здатності убивати, не полюють, якщо не йдеться про суто спортивні змагання, не нападають, а якщо таке трапляється, то тільки зі справедливих причин. А коли вони помирають, то відроджуються у сповнених трагізму постах, де їм віддають шану у вигляді засмучених «вподобайок» і слізних коментарів.

Екрани — ідіотське скупчення беззахисних звірят, волохатих, невинних цуценят, нездатних ані кусати, ані спорожнятися, навіки застиглих у мережі у стані повної незахищеності. Їх звели до вразливого і ніжного образу, в якому вони ніколи не доведуть нас до кипіння своїм гучним гавканням, вранішніми прогулянками під дощем у розпачливому пошуку клумби, коли тягнуть хазяїна, як навіжені, через калюжі й багнюку.

Навіть зневажлива пихатість котів позбавлена найменшого натяку на вади; замість неї у мережі — виводки вразливих, ще напівсліпих кошенят із роззявленими у пишанні ротиками. Їхнє непевне повзання, від якого у дійсності вже через пару тижнів не залишається ані сліду, у віртуальному житті перетворилося на їхню характерну рису. Якщо станеться таке, що всі котяті раптом зникнуть з лиця планети, той, хто знайде згадки про них на You Tube, вирішить, що вони вимерли через власну незграбність. Кіт, що його подано у мережі, — це незграбна і жирна істота, слабка і безпомічна, нездатна стрибнути, щоб не перекинути й не пошкодити численні статуетки, штори і телевізори, лякається до смерті від одного вигляду огірка і ледача до нестями.

Чому ми виставляємо їх такими? Чому в цьому чарівному світі, де найменші натяки на реальність жорстко контролюються алгоритмами, можливістю вибирати те, що хочемо бачити і у що вірити, наші коти позбавлені пазурів, наші собаки не здатні гарчати, а наші діти — стати дорослими?

Ми хочемо бачити їх беззахисними, тому що вміємо любити тільки некривдних істот.

Інтернет виявляє основну рису нашого суспільства: ми так боїмося гніву, який реальний світ може вилити на нас, що хочемо любити лише його мертве тіло. От і влаштуємо нашу Венецію у штучному світлі, позбавленою суперечностей, стерилізованою, очищаємо її від суперечливих думок, зневажаємо здатність засуджувати ближнього, хочемо бачити навколо себе лише однорідну, приборкану лаву з приглушених почуттів. Ми використаємо її, щоб покрити нею власну лють, спрямувати під землю, перекрити канали й зрівняти все навколо, як годиться, щоб знищити виходи до моря. Обманюємось, як завжди, що можемо вибирати, як вчинити, забуваючи: якщо зібралися побудувати свою Країну Чудес на березі бурхливої річки, одного дня вона прорве-таки загати й знесе геть усе набудоване в море.

Та легко собі уявити, який недолугий гнів може народитися від такої ідіотської любові! Якщо наш засліплений алгоритмами розум інстинктивно вибрав тільки дитинство, зворотнім боком медалі буде безмежний жаль до людини.

Там, де буяють рясним цвітом симпатичні звірятка і кумедні малятка, зароджуються нечувані за своєю жорстокістю вчинки: неконтрольована ненависть до усього, що відрізняється від усталених уявлень, до непередбачуваного, здатного потривожити заводи наших нечисленних, стійких, але таких вразливих переконань.

Жорстокість інтернету виливається насамперед на найслабкіших — тих, хто вибивається зі стада, полишений на самоті серед цих безмежних прерій, де інвалід — то лише здобич, на яку можна безкарно нападати, жінка — сексуальний об'єкт для публічного згвалтування, іммігрант, що затонув у Середземному морі, — невелика втрата, одним ротом менше. І всі ці жахіття — на тлі милих тваринок, пухких малюків, сердечок і пласких цитат із невідомих джерел. Чи не химерний контраст?

Немає сенсу наводити інші приклади: ми всі добре знаємо, як працюють соціальні мережі, мало кому вдається проіснувати там більше двох років без того, аби хтось принаймні раз не побажав йому зла чи не послав під три чорти. Не знаю, чи вже написана книжка, присвячена лихослів'ю, та якщо спаде на думку детально вивчати природу клевету, цілий розділ доведеться присвятити зародженню фейсбука, де, щоб потрапити до виру образ і погроз, досить наразитися на якогось божевільного або на дурість користувачів. І першого, і другого там хоч греблю гати.

Чиясь невинна особиста думка викликає бурхливе засудження, а тверді переконання чи принципи взагалі ризикують залишитися непоміченими. От і доводиться дуже обережно добирати інформацію для власного профілю і тим самим прирікати розум до убогої дієти суперечностей. Доводиться триматися зграї, заводити більш-менш безпечних ворогів, щоб ненавидіти, і спірних друзів, щоб любити. Стаємо до їхніх лав пліч-о-пліч, гарчимо на тіні, що там, надворі, загрожують стабільності наших думок.

Ненавість, що розбиває на частки наш світ, — це не породження гніву. Вона викликана любов'ю. Гнів завжди пов'язаний із почуттям справедливості. Нас охоплює гнів, коли ми відчуваємо, що з нами повелися несправедливо, або бачимо, що несправедливість спіткала когось іншого. Інстинктивним наслідком гніву є бажання пожаліти, захистити, спробувати у такий чи такий спосіб відновити справедливість і гідний порядок речей.

Гнів завжди спрямований на правду; це зіткнення між різними чинниками, що приводить до синтезу. Навіть звичайна бійка є спробою встановити, хто з супротивників сильніший або спритніший. Ніколи не відчуваєш гніву до того, що вважаєш справедливим. І навпаки: ніяк не вдається не розпалитися перед утисками. Гнів, правда та справедливість — це невідокремні поняття. Звісна річ, у кожного з нас власне уявлення про те, що правильно і справедливо. І це дещо ускладнює справу.

А от чи слушно стверджувати, що не можна любити те, що несправедливо? Або що не можна захопитися якоюсь брехнею?

Світ розділяє любов, готуючи ґрунт для ненависті. Любов до побратимів по зброї, що дає нам змогу ненавидіти тих, хто перебуває за дверима нашої казарми. Любов до родини, що змушує ненавидіти

всіх, хто до неї не належить або насмілюється її критикувати. Любов до тварин, що в її спрощеній і принизливій формі підштовхує проти людини. Любов до наших кордонів, що закликає до війни, етнічної чистки та фашизму. Навіть захоплення улюбленою футбольною командою може стати приводом, щоб ударити ножем уболівальника команди-суперника. І нерідко любов до рідного міста чи навіть кварталу призводить до утворення вуличних банд і бійок між ними.

Тоді як гнів згуртовує світ, синтезуючи протилежності, любов — це роз'єднувальна сила. Вона — породілля банд і масових агресій, генераторка воєн, що є результатом пристрасті та любові до наживи, до земель, до влади, до раси. Любов — це темна криниця, звідки виловлюють найжахливіші злочини людства. І що чистішою, безумовнішою та фанатичнішою є наша любов, то більше ненависті та смертей вона породжує.

Щоразу, коли ми приймаємо несправедливість із боку тих, кого любимо; щоразу, коли затуляємо очі на злочини власних дітей, корупцію у лавах партії, до якої належимо з юності, на геноцид в ім'я прапору, перед яким з пошаною підводимося; щоразу, коли цілуємо руки можновладців, що нас захищають, коли стаємо на коліна у нефак своєї церкви, повертаючись спиною до храмів інших, — щоразу, коли ми таке вчиняємо замість того, щоб відчувати гнів через брехню та несправедливість, треба усвідомлювати, що саме любов нас до цього підштовхнула, підкупила, завадила нашому розумові судити, відчувати гнів і встановити справедливість.

Ми вже зазначали вище: любов не знищує гнів. Любов — вона така дурна, що затягує нас у вир несамовитої злості, змушуючи обурюватися через несправедливість, як воно і має бути. Але наше уявлення про справедливість у такому разі вже не скероване на пошуки правди. Справедливим здається тільки те, що нам належить, і якщо те, що ми любимо, виявляється слабким чи чимось перед нами завинило, ми ладні не помічати цього і ще міцніше притискаємо його до себе.

Єдиним антидотом такої муки є лють, схожа на дерево з міцним стовбуром і розлогою кроною; його не зламає вітер, воно може захистити від дощу, утримує довгим корінням ґрунт під ногами під час негоди. Не існує здорового суспільства, позбавленого культу гніву. Але стовбур дерева пошкоджено, кору здерли, а його фрукти — кислі й терпкі. Складається враження, боцімто люди навколо вирішили

удобрювати його власною злістю. Ось вона стікає їм під ноги, чорна та смердюча, потім повільно тече до стічної канави, де зливається з іншими джерелами, набирає сили, піниться. Гнів, забраний у мільйонів осіб, відокремлений від причин, що його викликали, збирається у величезних стічних канавах просто неба і виливається у соціальні мережі, в політику, кругом на робочих місцях. Стає сліпим і глухим, нападає на тих, хто відрізняється від маси: іммігрантів, представників усіляких меншин, жінок.

У цій страхітливій відрижці вчувається велике полегшення. Численні роки розчарування у роботі, у коханні, інтимному житті, усі рани, що завдала доля, нарешті можна виплеснути, знайти загальний смітник і відчувати солідарність інших. Немає сенсу більше ховатися; найнеприйнятніші вислови дозволено: побажати жінці, щоб її згвалтували, дитині — щоб утонула та щоб її риби з'їли, політикові — щоб його пристрелили посеред вулиці.

Не вперше таке трапляється. Навіть у новітній історії знайдеться ціла низка прикладів такої несподіваної відрижки. Зазвичай доводиться розплачуватися найслабшим. А відтак — і решті.

Це хвороба дерева: причин багато, але наша безоглядна любов — одна з найголовніших.

Ми вжахемося хробаків, що снують по корі дерева, втомлені жорстокістю, що бачимо навколо, хочемо якось знищити їх, видалити гнів із нашої культури. Навіть якщо б це нам вдалося, то була б справжня трагедія: суспільство без щирості цього почуття виявилось б приреченим на бездушну ненависть, геноцид з боку виконавців. Як ви гадаєте, Ейхман^[3] відчував ненависть до євреїв? Не варто припускати помилки, прирівнюючи ненависть до гніву. Швидше вона є подругою любові. Ейхман ненавидів євреїв, тому що любив Райх, і та його любов переважувала несправедливість і жахи Голокосту, тому що він припинив судити й шукати правду. Виконував свій обов'язок, від душі ненавидів: дерево гніву було повалено.

Чи існують ліки від цього? Нам треба насаджувати й плекати культ гніву, що вбереже нас від пастки жорстокості, від ризику перетворитися на охоплених люттю жертв. Якщо доводиться навчати змалечку таких почуттів, як любов і пристрасть (до речі, не завжди вдається навчити як годиться!), то хіба можна вважати, що цього не треба робити щодо гніву — такого могутнього почуття, порівняно з

яким доброта здається слабкою іскрою, а любов — непевним полум'ям свічечки, що тремтить під дощем?

Щоб придушити ненависть, необхідно навчитися культивувати наш гнів.

2. Тримати удар

Поважай начальника свого

Не тільки любов вражає дерево нашого гніву, навіть якщо те, що атакує його, є системною патологією, і кожна причина пов'язана з іншою, впливає з неї і посилюється; наприклад, авторитарність є одним з основних рефлексів і атакує його, зав'язуючи у вузол його волокна, відхиляючи напрямок їхнього росту.

Дивно про це писати, але правда полягає в тому, що багато людей люблять, коли їм указують, як жити, і це ніяк не інтуїтивно зрозуміла істина. А здоровий глузд часто видає любов за панацею від усіх проблем, завжди нашіптує нам, як важко знайти когось, хто нас вислухає; як часто наші численні розумні поради пролітають повз вуха, а ми самі не дослухаємося до порад інших.

Реальність, як ми її бачимо, — це лише морська гладь, під якою, десь на глибині, ховаються численні могутні течії, що рухаються то в одному, то в іншому напрямку, часом зтягуючи нас на таку небезпечну глибину, про яку ми раніше, похитуючись на ласкавих прибережних хвилях із напівзаплющеними очима та ніжачись на сонечку, навіть гадки не мали. Інакше життя було б простою морською прогулянкою, чи не так? Ніжишся собі у безпечній воді, пливеш за течією буденних подій до порту призначення з його здалеку видимими обмеженнями: любов здатна загоїти будь-які рани, насильство завжди заслуговує на засудження, гнів необхідно виключити з нашого життя. І тоді наші дні перетворяться на зручне сафарі серед дорогих, стійких банальностей, а наші години — на нескінченну низку прислів'їв.

Але з-під напівприкритих повік ми помічаємо, що берег все ще далеко, хоча, за нашими розрахунками, мав би вже бути десь поруч; сонце, що так ласкаво припікало, сховалося за хмару, яка розтяглася похмурим темним покривалом до самого небокраю і тепер загрозливо нависає над нами. Вже й берега не видно, не відомо навіть, у якому напрямку рухатися; а світ навколо перетворився на безмежне, свинцево-сіре море. І ми — якраз посеред нього, пригнічені й налякані.

Незважаючи на те що здоровий глузд роками бурмотів нам на вухо свої практичні поради, у результаті отримуємо безладне життя, в якому плентаємося без певного напрямку, ображені, розчаровані та безпорадні. Любили, а нас зрадили; зрадили, хоча нас і любили; побудували дім, де почуваємось як у в'язниці; шукали волю і знайшли самотність; працювали до сьомого поту, а наш шеф — досі той самий ідіот; поводитися скромно, а нас принизили; трохи підвели голову, а нам звернули шию.

Те, що здавалося спокійним і безпечним для плавання морем, перетворилося на страшний вир без певного напрямку — такий собі мальстрем^[4], у який наші життя рано чи пізно затягує через численні суперечності. У такому самотньому місці, в час, коли небо затягує чорною тінню, будь-яке вітрило вдалині дає нам надію на порятунок. І марно: ті, що перебувають на вітрильнику, — такі самі потерпілі, як і ми, і не здатні вказати нам напрямок до берега. Вони — такі самі безпорадні та перелякані, а тому їхні поради не вартують навіть кількох гребків. Та все ж човен із його білосніжним вітрилом і міцним дерев'яним кілем привертає увагу, викликає вигуки радості, змушує з останніх сил пливати до нього. Там, на вітрильнику, на нас чекає справжній капітан — хтось, здатний розбиратися у підводних глибинних течіях реальності, міцно тримає в руках штурвал і пильно дивляється у далечінь. Отут я нагадаю вам моє твердження, наведене на початку розділу: люди люблять, коли їм указують, як жити, коли втомлюються борсатися у воді, щоб не потонути, коли нарешті бачать вдалині таку бажану землю, а надто — коли той, хто говорить, робить це авторитарним тоном і має неабиякі ораторські здібності.

Auctoritas^[5], на жаль, не означає ясного бачення того, що відбувається; швидше складає враження упевненості у собі. У житті нерідко трапляються такі розпачливі ситуації, що достатньо навіть цього. Під знаменами того, хто говорить, часом вдається зібрати тисячі, об'єднати їх, надати їм відчуття залежності одне від одного і повести вперед. Достатньо виробити правильну поведінку або звичку підвищувати голос. У цьому сенсі людина мало чим відрізняється від собак; так само, як і вони, підсвідомо шукає ватажка, прямує за ним у сподіванні, що йому вдасться натрапити на слід і вивести зграю із небезпеки. Адже це так заспокоює: прийнятися до землі під ногами, улесливо крутити хвостом, відчувати грубу руку хазяїна, що

гладить по голові, перевтілюватись у дітей і хресників. Так можна облишити пошуки правди і відчутти вдячність, схожу на любов, що заповнює груди, вибухає у серці. Знову-таки — любов.

Кожному хочеться любити вищого за себе: входячи до церкви і схилиючись перед розп'яттям, залучаючись до вихваляння свого керівника і відчуваючи, як наш голос вливається у загальний великий хор голосів. Почуваємося задоволеними, коли начальник нам посміхається, хвалить за виконану роботу, коли священник хрестить нам лоба, бурмочучи прощення гріхів, коли один із друзів презентує свою нову книжку і нарешті, оточений захопленими читачами для підписання їхніх екземплярів, на мить зупиняється, щоб нам усміхнутися.

У кожному з нас є щось нікчемно-жалюгідне, що змушує нас шукати схвалення і підтримки в інших, а коли не маємо нагоди потиснути руки капітану, намагаємося принаймні роздобути його мапи, пильно слідкувати за його пересуваннями: купуємо посібники, що навчать нас, як жити, як звільнитися від усього наносного, щоб відшукати суть; відвідуємо курси практичної філософії, спалюємо сотні благовонних паличок, ретельно пересуваємо меблі, сподіваючись, що уся наша внутрішня збентеженість і тривога — це не що інше, як їхнє хибне розташування за феншуем. Без упину шукаємо вічну східну мудрість: із захватом хапаємося за вигідну пропозицію зайнятися йогою пару разів на тиждень, повторюємо мантру буддистів, сподіваючись увійти в гармонію зі всесвітом, відпочиваємо у духмяній атмосфері мечеті. Будь-де і будь-коли дедалі наполегливіше шукаємо порядок, кінець безладу, пояснення всіх наших поразок: якийсь вищий сенс, якийсь глибинний зміст.

І коли нарешті переконуємо себе, що знайшли бажане, то вже не полишаємо ані на мить: знову любимо чимдуж.

Як же буває лячно, коли наш керівник — утілення нашої філософії, наш гуру — нас зраджує. І коли усвідомлюємо, що наш гордий, надійний вітрильник — лише старий, напівзатоплений водою човен і цього разу нам не уникнути катастрофи, та ще й голодні акули кружляють навколо. Краще не думати.

Після приниження та нищівної поразки настає мить, коли треба врятувати принаймні шкуру, а відтак нишком у напівтемних катакомбах поховати загиблих, плюнути на могили диктаторів,

швиденько змінити стяг над головою і здатися на милість цинічного, гіркого віку. Ось тоді нашу душу заповняє злість, що поступово перетворюється на образу, яка, як чорна кров, отруєє наш організм, проникає у темні лабіринти нашої свідомості. Якщо злість можна порівняти з несподіваними прогалинами, де усе виходить на світло денне і де в доброму і поганому нас видно, як на долоні, тож немає можливості втекти, сховатися; якщо злість — це така несподівана прогалина, то образа — це підлісок із компромісів, обережних учинків, раптових перешкод на шляху. Це те місце, де не існує прямих доріг і поглядів, кожна дія призводить до ухилення від уторованого тракту та повертання на якусь порослу високою травою звивисту стежину. Там для охопленого параноєю мозку тіні підліску перетворюються на ворогів, передвіщаючи поразки та невпевненість у власних силах.

Ті, хто живе у полоні цього відчуття, перетворили своє боягузтво на предмет гордості: пишаються своїми внутрішніми змінами, живляться власними хитрощами, полюбляють завдавати ударів у спину чи, ще краще, — колупатися серед тіл тих, кого вдарили інші. Засуджують, але пошепки; проклинають, прикриваючи рота долонею; ображають із посмішкою на вустах.

Усе те, що у гніві робиться щиро, під впливом образи і злості перетворюється на обман. У гніві є щось від солідарності. Він заразний, передається іншим, об'єднує людей у розлючені маси. Може надихнути на захоплення Бастилії або на участь у лінчуванні. У будь-якому разі гнів здатен створити колективний організм із примітивною і страшною волею. Та хоч би якою страшною вона здавалася, залучитися до загального гніву завжди вельми захопливо. Важко описати це відчуття тому, хто ніколи його не переживав. Воно об'єднує осіб з абсолютно різними особистими симпатіями, поглядами, баченням світу і поняттям про несправедливість. Дає їм змогу відчутти полегшення, звільнитися від власної волі, підкоритися чомусь великому і нездоланному. Нерідко таке відчуття може викликати радість, а колективна боротьба перетворюється на привід для любові та щастя.

А от у злої образи немає нічого радісного. Єдина любов, яку здатні відчувати деякі особи, — це любов до власних поразок. Вони плекають і ніжать їх у душі роками, вигодовуючи власним почуттям жертви обставин, перетворюючи на епіцентр своїх думок і прагнень.

Із часом той епіцентр починає нагадувати таку собі фортецю в облозі, з товстими, напівзруйнованими кріпосними стінами, де ховаєшся від світу, страждаючи від голоду. У цьому разі особисті симпатії чи антипатії також не мають особливого значення: усі, хто поза стінами — вороги, тож можуть розраховувати хіба що на скидання у рів; розвідний міст для них не спускають. Якщо колективний гнів поєднує людей з однаковими ідеями, то для образи головне — особисті інтереси, для яких інші — це тільки засіб або перешкода.

Ще гірше те, що злопам'ятний ненавидить. Ненависть — це найбільша його втіха, щось на кшталт мозкової мастурбації, що супроводжує протягом цілого життя і не полишає навіть у мить тріумфу. Ніщо не надає йому більшого задоволення, як причини власної образи. Це виснажлива ситуація і, якщо уважно її оцінювати, також доволі бентежна, адже ідеться про осіб, які присвячують усе життя тому, що зневажають, скеровуючи неймовірну кількість сил та енергії, які тільки людина здатна виробити протягом усіх років свого існування, на свою власну ідіосинкразію. Це те саме, що з власної волі дозволити найлютішому ворогові навісити на себе кайдани, добровільно зачинитись у малесенькій темниці з ненависною особою, з якою довелося зустрітись, а потім проводити свої дні — усі дні! — покриваючи її прокльонами та скрегочучи зубами.

Гадаю, що кожен із нас щоранку, дивлячись у дзеркало, перш ніж сплюнути зубну пасту в раковину, повинен поставити собі одне важливе запитання: жити, щоб ненавидіти, — невже на це варто змарнувати життя? Невже не знайдеться кращого застосування нашої енергії, що ми псуємо на образі та злопам'ятстві? Чи не краще направити її на те, що любиш, що можеш створити, а не невідривно устромлювати очі на бридку пику нашого особистого демона, бурмочучи собі під носа лайку? Злопам'ятний нічого не помічає навколо себе, окрім предмета своєї ненависті, до того ж у таких дрібних деталях, що може перелічити кожную зморшку, палко описувати, як кривився його рот, згадувати знову і знову всі гнійники на щоках і лобі, бридко зморщений ніс, величну форму розлогих демонічних рогів.

Звісно, образ вийшов би не таким вірогідним, адже у каламутній воді злоби здатність до тверезої оцінки ближнього майже цілком втрачається. Але спробувати було б цікаво.

Народитися, жити, вчитися, подоросліти, зустріти на своєму шляху щось бридке, завмерти, не рухатися ані на крок, постаріти під тягарем власної відрази, поки спина не зігнеться, волосся не порідіє та не посивіє, шкіра не опадє зморшками, так і не пізнавши кращого світу. Ні, занадто по-дурному. Та все ж на планеті повно людей, охоплених ненавистю до чогось. Як таке можливо?

Хімія злости

Кілька днів тому я запросив на кухлик кави одну знайому — захоплену своєю справою молоду лікарку-неврологиню. Ми познайомилися у спільних друзів на вечірці з приводу дня народження, розговорилися про філософію, і я майже дві години намагався переконати її, що такої дисципліни немає чи принаймні ця дисципліна абсолютно нелогічна. Навряд чи цей диспут скрасив їй вечір, але принаймні дозволив мені запросити її кілька днів потому на каву, аби пом'якшити враження щодо мене. Перше, що я промовив, побачивши її, було: «Ну як, відшукали сліди ноумена?»^[6] Але помітив її стривожений погляд, і мені вистачило здорового глузду, щоб змінити тему розмови. Інакше мені б, напевно, не випало ще й третьої нагоди стати її другом.

Поки вона розповідала мені про свою роботу в Лондоні, я ніяк не міг викинути з голови питання злопам'ятства і того, як мені варто написати цей розділ. Адже така непроста тема, як гнів, породжує певну частку непевності з низки аспектів. Не хочеться, аби читач подумав, що натрапив на посібник із психології, де це почуття аналізується під кутом зору психіатрії, ба гірше — фізіології. У мене немає для цього відповідної підготовки та знань і навіть наміру здобути їх і викласти на сторінках цієї книжки. Просто це не входить до моїх планів. Та поки я прокручую подумки своє особисте визначення гніву та його нижчих форм, не можу не замислитися над тим, як це почуття описується у різних галузях науки: психології, філософії, медицині. А тому доводиться переривати роботу і шукати відповідні джерела. Незважаючи на твердий намір створити власну систему *ex novo*, все ж не можу відмовитися від потреби провести певний порівняльний аналіз.

Лише через три чверті години розмови мені спадає на думку, що переді мною — науковиця, неврологиня, отже, годі й шукати кращої можливості дізнатися, що являє собою такий нав'язливий стан, як образа, на фізіологічному рівні, чим насправді є кайдани, що так принизливо сковують людину. Тож майже посеред її жвавого описання свого звичного робочого дня я безцеремонно її перебив, щоб нахабно скористуватися її професійним досвідом. Довелося їй діставати із сумки свій блокнот для нотаток і ручку, і наступні дві години минають у гарячому обговоренні, що мені здалося неймовірно цікавим, а їй, напевно, так само захопливим, як для оперного тенора співати дитячу пісеньку.

«Нав'язливий стан, — пояснила вона, — це неконтрольований відбиток». І це визначення здалося мені неймовірно влучним іще навіть до того, як я цілком усвідомив його зміст. Ось що я, коротко кажучи, второпав для себе зі свого першого персонального уроку з неврології.

Дещо я вже знав, як знає кожен, хто успішно отримав атестат зрілості після закінчення середньої школи. Знав, що таке нейрони, і те, яким чином вони сполучаються між собою, передаючи один одному електричні заряди, що врешті і лежать в основі нашого світу. Заручившись неабияким терпінням, Роберта виправила деякі хибні уявлення моєї особистої культури: синапс — це взаємозв'язок між двома нейронами, а не їхня частина; електричний заряд, який вони передають, має хімічну природу; дофамін відповідає за активізацію розумових процесів, тоді як ГАМК-ергічна^[7] система слугує своєрідним гальмівним пристроєм.

Коли ми швиденько пробіглися базовим курсом, я запитав у неї про те, що мене найбільше цікавило: що таке згадка і коли вона перетворюється на нав'язливий стан?

«Згадка — це коло нейронів», — відповіла вона мені.

Довелося поговорити про коло Джеймса Пейпеца, що утворюється щоразу, коли у нашій пам'яті відкладається певна подія. Якщо в основі спогаду лежить сильна емоція або якщо цей спогад переживається кілька разів, тоді синапси, що утворюють коло, стабілізуються, утримуючи взаємозв'язок і дозволяючи оживляти цю згадку в пам'яті. Коли електричний стимул пробігає по усьому колу Пейпеца, ми переживаємо минуле. Але збудження має відбутися по всьому колу;

якщо електричний розряд зупиняється раніше, то нічого не відбувається. Коло не замикається. Можливо, саме в такому разі у нас ніяк не виходить пригадати щось із минулого або чиєсь ім'я, що крутиться на язиці, але ніяк не згадується. Та це вже моя гіпотеза, Роберта тут ні до чого.

А от коли дофамін належним чином виконує свою функцію, то електричний стимул проходить по всьому колу і ми бачимо обличчя давньої коханої уві сні, а ГАМК-ергічна система обриває зв'язок. Ми тяжко зітхаємо, примовляючи: «Давно було діло!» І живемо далі. Але якщо дофаміну вдається подолати опір гальмівної системи, коло активується, змушуючи нас прокручувати в голові одне й те саме по декілька разів. Знову і знову постають перед очима її заспане личко, складені під щокою руки, кучері на скронях, запах прикритого простирадлом тіла. І те, як простирадло розмірено коливається від її дихання. І знову, і знову та сама картинка. Оце і є нав'язливий стан: електричне коло, що ніяк не може вимкнутися, біг по колу, без гальм, де лише її або його образ уві сні, того ранку.

«Авжеж, як хом'ячок у своєму колесі», — я і сам про це думав.

Якщо замість очей коханої уявимо морду нашого демона, отримаємо образу. А що може бути гірше, аніж навіки прикувати себе до якоїсь думки, що прагнеш взагалі викинути з голови?

Я запитав у Роберти, чи нав'язливий стан, так само згадка, теж має колоподібну структуру. Вона заперечено похитала головою, приречено пригубила келих червоного вина і накреслила у своєму блокноті відрізок, у якого мається початок і кінець: електричний розряд пробігає по всій його довжині один раз, і Дантес роздумує, яким чином він відплатить своїм недругам за те, що вкрали у нього ціле життя, — так розпочинається драма графа Монте-Крісто. Але якщо дофамін пригнічує ГАМК-ергічну систему, то відрізком вендети вже пробігає друга іскра. Потім ще одна, і ще одна. Як швидкісна траса, якою мчать сотні автівок із увімкненими фарами. Що більше на ній руху, то більше вірогідності у Дантеса присвятити своє життя вендеті, що, поза сумнівом, потішить читача, але змарнує ті роки, що в нього ще залишилися.

І врешті-решт, усе зводиться до певної схеми, набору рисок, прокладених на полотні нашого мозку. А що може бути ефемернішим за схему? Просте розташування гральних костей у доміно наших

синапсів — це найнерозривніший зв'язок, відомий людському суб'єктові. Убивство, нав'язливий стан, війни, геноцид — не що інше, як лише невловимі відбитки у темряві наших черепних коробок. Електрика, що потрапила у пастку тонесеньких звивин плоті.

Сила, з якою диктатор рветься до влади, численні, невтомні зусилля, яких доводиться йому докладати, аби здертися на саму верхівку суспільної ієрархії, приниження, на які він ладен погодитися, чорна злоба, що не дає спати ночами, його кривава параноя, що згодом забере сон у кожного з його оточення, — усе це лише відбиток.

Треба уважно слідкувати за тим, як ми думаємо: вириваємо глибочезні рівчаки у власному мозку, і ті рівчаки стають схемами поведінки, рисами вдачі, звичками. Адже в результаті щоденного повторення перетворюються на норму сприйняття, несуть відповідь на наші запитання щодо сенсу життя, щодо багатьох темних плям, з якими ми стикаємося. Інколи, вже виривши ті рівчаки, вдається якось засипати мікроскопічні, а от ті широчезні русла, якими тече потік нашої особистості, так просто не перекрити. У мозку багатьох диктаторів, поза сумнівом, повно таких рівчаків, що підштовхують їх до зневажливої влади над ближнім. І навіть отримавши бажане можновладство, вони неспроможні позбавитися ненависті до світу та відчуття загрози з його боку. Якщо узагальнити, то вони таки мають рацію, адже їхня кончина є найкращим тому підтвердженням: жили цілий вік на самоті, як біженці, на недоступній вершині у своїх стосунках з підлеглими, а після смерті їх забальзамували і поклали у мавзолеї на Красній площі, розтикавши їхні бронзові статуї із заклично простягнутою вперед рукою всією країною. Та й життєпис їхніх із кожним роком дедалі нестабільніших і жорсткіших режимів, що тримаються завдяки репресіям і примусовій еміграції інакодумців, набуває нової форми самотності. Хай там як, але цей режим теж не вічний. Рано чи пізно їм доводиться відчути на власній шкурі лють народу, і тоді від їхніх диктатур, як і від решти попередніх, залишиться хіба що згадка та розчарування для наступного покоління. Для тих, хто побачить, як трощать мавзолеї, скидають із п'єдесталів обезголовлені статуї та переписують підручники історії.

А на тих, хто пережив розчарування, чекає ще гірше. Неспроможні визнати обман і поразку, але змушені зректися ідола, якого обожнювали, своїх життєвих задумів, що здавалися такими ясними,

бога, який покинув їх напризволяще, ці ідолопоклонники занурюються у пустопорожнє існування. Хоча у глибині душі вони все ще плекають надію на відродження старого порядку, на виправдання свого вождя, в ідеалі — на його повернення, а ще на можливість прожити досить довго, щоб на схилі літ сказати: а я ж вам казав! А тим часом доводиться терпіти приниження, ковтати образи, схилитися перед поразкою і скрадливою думкою, що все те, у що вірив, виявилось дурницею.

Нелегко з цим жити, а ще важче — із цим помирати.

Щоб утішити, можу зауважити, що скинутим за життя ідолам теж тяжко вмирати: перш ніж перерости у злобу, гнів нащадків скеровується на них, до того ж це найпервісніший і найлютіший гнів з-поміж усіх, що існують. Скинутих диктаторів вішають на майдані, а відтак їхні тіла віддають на поталу юрбі. Так сталося з Муссоліні. Частина італійців, що протягом десятків років вихваляли на всі лади його диктатуру, одного ранку побачили його знівечене тіло поряд із тілом коханки на площі Лорето в Мілані. Туди їх притягли партизани, адже саме на тому місці раніше втратили п'ятнадцять їхніх побратимів, а потім залишили на сонці протягом цілого дня, покритими мухами та плювками фашистів. Така сама доля спіткала мертвого диктатора, його коханку Клару Петаччі та ще шістнадцятьох страчених, і вже через кілька годин площу заповнили міланці, щоб поглумитися над тілами. Топталися по них, плювали, лупцювали ногами, а деякі навіть мочилися на тіло жінки. Купку партизанів, що намагалася утримати юрбу, швидко відтіснили убік і врешті-решт підвісили мертвих посеред площі головами донизу. Минуло всього кілька годин, і вже по всій Італії навіть посеред білого дня зі смолоскипом не знайти було таких, хто проголошував себе фашистом. Гнів проти колишнього ідола вибухнув із такою силою, що довелося навіть найпереконанішим прибічникам Дуче схилити голови, сховати бюст вождя у темний куток і відвикати від римського салюту. Звісно, той гнів нікуди не подівся; гнів просто так не зникає. Він просто перетворився на придушену злість, що труїла собою демократію країни протягом багатьох років і ось тепер випускає нові паростки у політичному житті цілої Європи. Та протягом понад п'ятдесяти років фашистам і нацистам доводилося тримати удар, навчитися важкої науки прихованості та лицемірства, вибілити чорні та коричневі

сорочки, підібрати нові назви своїм партіям, що неохоче згадують своє минуле і обережно пересуваються політичною ареною, щоб не втрапити в якусь халепу під час демократичних дебатів чи ток-шоу. Їм залишалося хіба що виплескувати свою злість у вуличних бійках, сутичках із поліцією, неофашистських демонстраціях, расистській пропаганді. Останнім часом вони почали підводити голови: відчують, що вітер змінив свій напрямок. Отже, їхня злоба випростовується, спливає на поверхню і загрожує перерости у ненависть.

Підстав другу щоку

Але той, хто навчив світ тримати удар і протягом усього життя залишатися смиренным, зовсім не був диктатором. Він був сміливим, сповненим праведного гніву чоловіком, який ненавидів лицемірів і не побоявся кинути виклик владі. Інколи історія викидає химерні жарти: використовує приклад сміливих персон, аби навчити цілі наступні покоління боягузтву. І навпаки: нерідко життя нікчемного боягуза може стати прикладом великої мужності.

Хоча Ісус із Назарета не відрізнявся смиренністю, саме він навчив нас любові за будь-яку ціну. Милосердя, скромність і пробачення — ось чого навчають наші катехізиси. Я і сам, незважаючи на моє атеїстичне виховання, ледве встояв перед спокусою протиставити постать Христа батькові євреїв, такому нещадному до ворогів обраного народу.

Протягом століть у всіх країнах Заходу Ісуса зображували зазвичай як мертвого: шкіра сіро-землиста і зранена, на руках сліди від цвяхів, навіть груди роздерті у пориві віддати своє скривавлене серце, погляд сумний, обличчя натхненне. Я не пригадую таких ликів чи картин, де б Ісуса зображували у мить гніву. У класичній іконографії його змальовують як божого ангела, вчителя, що годує натовп, примножуючи їжу, Вседержителя із відстороненим поглядом і викладеним із мозаїки німбом над головою або знерухомілим в оточенні тіл святих, розкладених по раках, святих мощей під вівтарними мармуровими плитами. А от Христом, про якого йдеться в євангеліях — неймовірну людину як у багатогранності своєї особистості, так і в його пафосі, — ні. Його основна риса — це не

любов, а гнів. Він сповнений гніву, коли відрікається від батьків під час однієї з найперших проповідей. Він у гніві, коли ще малим ображає їх перед рабинами Єрусалимського храму. Він ледве стримується, щоб не вибухнути гнівом, коли намагається втовкмачити положення свого вчення жменьці недолугих охочих, яких зібрав до купи як своїх послідовників. Гнівається на них через їхній брак віри, через голод, що й надалі їх мучить, через їхній конформізм — такий схожий на доктрину фарисеїв. Протягом останніх років свого життя проклинає своє покоління, проклинає апостолів, проклинає — а як інакше?! — фарисеїв, проклинає цілі міста. Проклинає навіть фігове дерево.

Зовсім не невинним агнцем входить він до Єрусалима в супроводі грізної юрби, що нахваляється закидати камінням своїх ворогів, передвіщає покарання вогнем і мечем, виганяє з храму торговців, що зневажають бідних.

Тільки одного разу він поводить себе смиренно: коли обливається кривавим потом у Гетсиманському саду, зраджений апостолами, нездатний зчинити революцію, несподівано відчуває слабкість і тривогу. Витримує удар мечем, зцілює вухо солдата, віддається на поталу своїм ворогам. Досить і цього, щоб перетворити його на тисячі років на символ того, хто схиляє голову перед катом, очікуючи на славу в кращому зі світів.

У Євангелії, по суті, Ісус зцілює, судить і гнівається. Ніколи не скеровує лють на слабких, і це робить його таким принадливим персонажем, незважаючи на усі його вади. Каже: «Підстав другу щоку». Але не надто часто пропонує власну. Доходить до фізичної сутички з міняйлами у храмі, а ще його підозрюють у низці інших епізодів, що замовчуються в офіційних джерелах. Та коли аналізуватимеш його загальний образ, будеш неабияк вражений. Куди поділася релігія, за якою нас виховували? Як так сталося, що проповіді цього чоловіка перетворилися на терпляче очікування майбутнього воздаяння за страждання, десь у іншому світі, після смерті? Відмова від пхання носа у справи можновладців, скромність і відречення від гніву, освячення свят, очі долу, бурмотіння молитви під носа, волосяниця на тілі та умертвіння. А надто — безмежна, позбавлена критики поблажливості щодо будь-якої влади, офіційної та неофіційної, що постійно нам торочить: «Будьте смиренними, не

судить, чекайте на майбутнє воздаяння на небесах. Тобто довіртеся нам».

У цій книжці ми не намагатимемося прояснити, хто саме утнув таку неймовірну штуку: перетворив проповідь гнівного, нещадного до можновладців чоловіка на заклик до терпіння та підкорення.

Мене цікавить інше: до яких наслідків у нашому житті призвело вчення про те, що судити ближнього — це гріх, що удар треба щосили тримати, що гнів повинно викорінювати. Ніякого засудження, ніякого покарання, «прощати сімдесят разів по сім».

Минуло більше двох тисяч років від народження Ісуса, а гнів нікуди не подівся. Ми побоюємося судити через страх, що судитимуть нас, дозволили, щоб стояча вода з дна наших душ затопила нас по вуха, викликаючи злість. А послідовники такого динамічного, щирого та імпульсивного чоловіка, як Ісус із Назарета, захворіли на єхидство, втягнули голови в плечі і знай собі бурчать ледь чутно прокляття, а тим часом глибоко прихована злість з'їдає їх протягом усього життя.

Це тому, що осуд і злість трапляються на життєвому шляху значно частіше, ніж любов. Знаю багатьох людей, які не вміють любити, але мені ще не доводилося зустрічати таких, що нездатні відчувати гнів.

То що робити? Чи не краще було б звернутися в клубок, вискалити зуби, щоб не чіпали, терпіти несправедливість і брехню навколо, дбаючи лише про власні справи — дрібні, незначні, такі, що у нашій владі? Адже, по суті, можна було просто відповісти Понтію Пілату: «Божий син? Ні, вибачте, але тут ідеться про якесь велике непорозуміння».

Навіщо ризикувати й терпіти такі страшні муки, таку повільну і важку агонію, постати на загальний осуд у своїй неприкритій щирості, дозволити прибити себе цвяхами до хреста нашого бачення світу, наших уявлень, того нашого прихованого підґрунтя, з якого так чи так пробиваються пагони наших учинків і взагалі нашого життя?

Чи не краще — принаймні рекомендовано! — задовольнитися приземленим існуванням, схилити голову, уникати контрастів, намагатися перетворитися на непевну тінь, що не висловлює своєї думки, і відсовувати на безрік усі дії? Зрештою, царство небесне належить смиренним — тим, хто не судить ближнього свого, занадто захоплений приховуванням пенька, який протягом цілого життя заганяємо собі все глибше в око.

Але отак усе помирає.

Вщухають дискусії через страх, що твої думки не збігатимуться з думками співрозмовника. Вважається, що будь-яка аргументація має право на існування, що будь-яке переконання треба поважати, тобто не сперечатись і не перевіряти. Те, що для Сократа було ґрунтом для спільних пошуків істини, перетворилося на марнування часу для боягузів, що намагаються уникнути найменшого осуду. Кожен окопався у своєму кутку і нічого не хоче чути. Дискусія розуміється як відчайдушний захист того, що любиш, навіть коштом правильності та справедливості. А тому вже з першої хвилини розумієш марність будь-якої подальшої дискусії. «Однаково ні один із двох не змінить думки, то який сенс взагалі обговорювати?» Чи існує, врешті-решт, щось дратівливіше за нещирю посмішку, з якою нам заявляють, що будь-які переконання варто поважати, що будь-який ідіотський чи жорстокий учинок чи думка мають щось на зразок дипломатичної недоторканності, що заважає розуму опиратися їм, боротися з ними, викинути з голови весь той мотлох дурниць, що доводиться нерідко чути, і тим самим покращити світ навколо себе? З яких таких причин ми маємо поважати расизм і гомофобію, фашизм і маскулінізм чи всі оті брехливі твердження, якими вони живляться? Толерантне ставлення до певних деформацій нашої культури призводить до занедбаності культурного поля нашого суспільства. Нездатність логічно перевірити розумність власних переконань і визнати неправоту, якщо вони виявилися хибними, із часом трансформується у насильство та ненависть, неспроможність дати відсіч можновладцям, розібратись у справжніх причинах своєї бентеги.

Нездатність виділяти й аналізувати суперечності у чийхось словах і необ'єктивність висловлювань; невміння правильно зчитувати факти, потрібні для вивчення певного феномена, ба навіть нерозуміння того, як і де їх здобувати та навіщо вони можуть згодитися. Така недолугість роботи мозку викликана придушенням гніву, його застоєм, нездатністю перетнути межі марної і безглуздої дискусії. Потрапивши під владу злоби, ми більше не спроможні пробити мембрани, якими окутані наші думки, встановити реальні зв'язки, щоб їх очистити, вирватися на волю та збагатитися ідеями інших, як під чистим, живим потоком води. Повторюємо самі собі, що ніхто не має права нас судити за наші ідеї, але разом із тим зобов'язані це робити, адже ідеї — це колективна

цінність. Вони є джерелом для дій, впливають на життя інших, можуть призвести до геноциду.

Чи не химерно, що на таке убоге існування обрїк нас такий хоробрий чоловік, як Ісус із Назарета, здатний терпіти тортури, аби не зректися власного бачення світу? Чи, може, вірус цього жаху перед сутичкою та суперечками ми успадкували від його останньої ночі в Гетсиманському саду, коли він стерпів удар мечем і потім подбав про спасіння тих, хто повів його на Голгофу. Можливо. Неймовірно, чим це обернеться у майбутньому і як позначиться на культурі суспільства! Той єдиний жест примирення із владою чоловіка, який хотів запалити світ, апостоли перетворили на вчення домогосподарок, побудоване на недомовках, недоговорених фразах, ухильних поглядах. Схоже на стародавні образи, побутову культуру церковного подвір'я, гідну хїба що роману Верги^[8], а страх осуду ще ніколи не був таким актуальним.

На початок нового тисячолїття знайдеться не надто багато речей, що лякали б так само, як справжня, повноцінна дискусія, адже сьогодні світ перетворився на здоровенну писану дошку на екрані наших комп'ютерів, безмежний двір, де можна обговорювати геть усе на світі. І саме зараз примара гніву наганяє на нас жах. Соціальні мережі нагадують будинок, просочений духами злості, у кожній розмові відчувається їхня присутність, як осіннє небо, зтягнуте важкими чорними хмарами, і вже не спостерігається щонайменшої кліматичної зміни, такої, щоб небеса розверзнулися і линув потїк численних і озлоблених образ. Під гнітом такого неба будь-яка людина з тверезим мисленням не матиме бажання перетворювати свої дні на нескінченну сварку і негайно перевтілюється у Дона Аббондіо^[9].

Тримаємо удар.

Не судимо.

Стережемося виставляти на загальний осуд наше бачення світу, а щоб не підпасти під спокусу, виключаємо з перелїку друзів тих, хто думає не так, як ми (і тут хто з нами не погодиться?), тому що зчитувати певні речі та не мати змоги відповісти — це неймовірно жорстока тортура. Світ ідей ще ніколи не був таким суворим; страх перед дискусією розділив води думок, утворив загаги, підсилені правилами, що радять нам у друзі тільки осіб з нашими поглядами, пропонують належність до політичних спілок і передплату газет за

нашим смаком, які врешті віддзеркалюють і тільки посилюють нашу впевненість у власних переконаннях.

Зараз ми живемо у світі без заперечень і суперечностей; не думаю, що коли-небудь в історії людства існував такий період: гнів став жандармом влади. Це теж своєрідна революція: у правителів завжди були зручніші стосунки з підлеглими; щоб відчувати гнів, треба судити. З усіх постулатів проповідника з Назарета «Не суди ближнього свого» довго був найулюбленішим у тих, хто при владі. Звісно, згодом його трансформували насамперед у «Не суди того, хто тобою командує». Як нам відомо, справжньою нагородою за це буде царство небесне. То навіщо метушитися тут, унизу?

У наш час соціальні мережі цілком розвінчали таке бачення. Тепер гнів — це чудовий пес-пастух: своїм гавкотом розділяє та зганяє до купи отару, наганяє на неї страх. І відтак уже не залишається нічого іншого, як зачинити ворота загорожі та розпочати стрижку вовни.

Ми більше не приділяємо уваги вихованню нашого гніву, наперед засуджуючи будь-який його прояв. Скільки разів казали самі собі, що, піддаючись впливу цього почуття, ми переходимо на бік того, хто помиляється? Таким чином ми спершу втратили здатність судити, а згодом хтось інший привласнив собі наше право на судження, наповнивши його власним змістом. Наш мозок, звиклий роками канючити, навіть не опирається. Зігнані у юрбу, ми топчемо всіх, хто насмілиться бодай на крок віддалитися від указанного хазяїном шляху. Від нашого власного розуміння не залишається нічого, окрім заспокійливої колискової з усталених понять і настільки заїжджених кліше, що вони втратили смак і колір, вихолостилися і повторюються як несвідомий рефлекс нашими політиками, батьками, роботодавцями, власником орендованої квартири — одне слово, усіма тими, у кого немає анінайменших причин для гніву, тому що навколишній світ і так створений ніби навмисне для них і вони катаються у ньому, як коти у маслі. Але ці усталені поняття мають неймовірну силу над нами: схили голову, проковтни образу, будь вищим за це (змирившись). Якщо сказати коротко: світ такий, а тому годі й рипатися.

Це гімн покори, придуманий тими, хто без крихти смирення привласнив гроші та владу, або ще простіше: знайшов їх у колиці безпосередньо у день свого народження. Але спробуйте змінити щось у стані речей того, кому належить (більшою чи меншою мірою — не

має значення!) влада у світі. Відразу побачите, що таке божий гнів, тверда рука держави, синці від дубинок на тілі, виселені з домівок сім'ї, покинуті посеред вулиці, гоніння проституток в ім'я пристойності, а надто для окомилування, і в кожному такому насильницькому вчинку, сповненому рішучої люті, ви вже не почуєте давню мантру смиренних. Замість неї пролунає суворе «Хто оступився, мусить платити».

Скількох жінок протягом скількох століть навчали смиренності? Не злічити, навіть приблизно, усіх тих, кому втовкмачували, що їхній статі від природи належить бути терплячими і смиреними; що їхнє тіло — як губка, здатне всмоктувати біль: біль пологів, принижень, домашнього рабства, сексуального насильства. Скільком жінкам довелося чути, що пережите ними — дар, адже завдяки йому вони стали сильнішими? Сильними, як мули, якщо точніше. Кому, як не жінкам, знати, що таке лють того, хто вважає себе володарем родини, як ламає кістки, прикрашає їхнє тіло синцями та шрамами?

«Не судіть», — кажете ви? Ні закон Держави, ні вдачу чоловіка, ні впертість батьків, ні дурість учителів, ні жадібність начальника. Чудова заповідь, якщо поглянути на неї з правильного боку. І протягом багатьох років вона була улюбленою для певного прошарку суспільства. Під цим претекстом ми забули про гнів, про здатність аналізувати світ, щоб змінювати його, випростувати спину, коли хтось штовхає нас у потилицю донизу, аби встромити нашу голову в ярмо.

Замість гніву ми виробили в собі злість і образу. А це не те саме.

Охоплений злістю світ населений самотніми та сповненими відчаю істотами у постійному пошуку об'єкта для ненависті, месії для поклоніння. Тільки-но помічають вдалині несподіваний обрис хреста, силует диктатора, що махає рукою з балкона, їхні переповнені притлумленою злістю душі лопаються, як сечові міхури, і вся ота безмежна широчінь злої отрути хворих самотностей несподівано зливається в єдину ріку. Отоді вони відчайдушно люблять і так само відчайдушно ненавидять.

Месія повернувся; дуче знову попереду; поразка розвіялась як дим. Те, що раніше сором'язливо приховувалося, тепер може перетворитися на новий закон. Та найголовніше: їм здається, що ота страшна самотність, через яку вони страждали протягом цілого життя, — просто обман, що до цього вони жили з думками та явленнями, які

тепер належать усім і які тепер Він перетворює на слова і загальне ухвалення: «Каже те, про що ми всі завжди думали». І так слово вождя перетворюється на світлу істину, в якій вперше втілюється те, що раніше вважалося непромовлюваним, на місце, де усім їм кортить жити. То буквально їхня вітчизна, де вони нарешті можуть згуртуватись і побудувати власне суспільство, зруйнувавши кайдани, якими злість обплела їхнє життя, опустити нарешті розвідного моста. На цій новій землі, у промовах вождя, у них немає недругів; ніхто й ніколи не скаже чогось такого, що відрізняється від загальної думки, а якщо і проріжеться якась дрібна нерівність, вони швиденько її зглядять завдяки беззастережній вірі в Нього: його не так зрозуміли, його зрадили, він просто занадто розпалився або, щонайбільше, зазнав поразки через підступність ворогів. Чи навіть пожертвував собою заради нас усіх.

Живуть словами вождя, повторюють їх день і ніч, заливають фундамент, зводять поселення; тисячі пілігримів з усього світу поспішають долучитися до них, почуваючись громадянами цієї країни і погоджуючись із проповідуваними банальностями. Вони теж насолоджуються задоволенням бути нарешті часткою великого цілого. Починають любити себе, а любов — це найуразливіше, що може статися зі злопам'ятними, адже вони ніколи й нікого не любили так, як власні поразки. І тепер у них є з ким цим поділитися: з особами, які роками панькалися зі своїми кривими й косими діточками-невдачами, яких ті, як і вони самі, вигодовували власними образами. Хоча їх об'єднує спільне почуття образи, любов розхитує фундамент їхньої єдності, і далекий берег нової батьківщини ризикує зникнути в тумані. Ґрунт, на якому вони побудували своє суспільство, розкришується. Якщо слово вождя — це можливість боротися із самотністю, якщо інший світ — це той довгоочікуваний край, громадянами якого вони хочуть почуватися по праву (і стати нарешті в ньому героями, а не відсунутими убік маргіналами), то тут вони — більшість, народ, з яким усім доводиться рахуватися, якого оті жалюгідні інтелектуали в кабінетах повинні боятися, який, приклавши трішки терпіння, може привласнити собі і другу вітчизну — цього разу справжню! — щоб вона нарешті відповідала словам і лозунгам, що вони повторюють щодня у своєму справжньому житті. І якщо ота Земля Обітована, що існує у їхніх думках, має існувати насправді, то її кордони мають бути

проведені чітко і ясно. А оскільки ця вітчизна — це вітчизна слів, то слова треба розділяти. Тож їм доводиться проводити чітку лінію між обраними й язичниками, інакше як розпізнавати своїх? Яким чином відрізнити громадян своєї нової нації, якщо нація включає всіх без розбору? Адже це призведе до повернення самотності та маргінальності, зникне любов, дружба — усе те, що вони створили на плідному підґрунті слів свого вождя.

Звісно, що треба когось виключити. І це має бути хтось із тих, хто, навіть змінивши думку, не зможе долучитися до їхньої вітчизни слів. Вони не хочуть ніяких змін, покаянь чи прийняття віри, адже якщо всі приймуть їхню, то не буде кого ненавидіти і це знову призведе до втрати їхньої ідентичності. Щоб провести чітку лінію розмежування між собою і ворогами, найпростіше характеризувати останніх за їхніми фізичними прикметами, що не змінюються так просто, як ідеї та переконання, а тому можна уникнути ризику, що вони якимось чином порушать межі нової Землі Обітованої. Отож насамперед викиньмо чорношкірих, голубих із їхніми хворобами, повій (тобто усіх тих жінок, що не відмовилися від власної сексуальності), інвалідів і калік з їхніми вадами, тих, хто спить на тротуарі, як брудний лантух, в оточенні собак. Тобто всіх тих, хто не може змінитися. Кількість вибраних має бути обмеженою, щоб їх можна було порахувати, чітко окреслити власну ідентичність. Ні за яких умов не можна, щоб язичники прийняли нову віру, бо якщо втратити об'єкти для ненависті, то кого тоді любити? І тільки коли геть усе буде чітко визначено, отоді-то можна буде перенести оту створену нематеріальну вітчизну, оте царство, побудоване на словах вождя, у межі старого реального світу. Отоді доведеться якось укласти Небесний Єрусалим у межі земного.

3. Одержимість контролем

Дон-Кіхоти віртуальної реальності

Розказане Робертою змусило мене замислитися. Коли наш гнів нездужає, основним симптомом незалежно від причини є манія.

Манія, що хтось може якимось чином нашкодити тому, що ми любимо. Кутаємо дітлахів шарфами, перш ніж повести їх на пляж, там обмащуємо захисними кремами з голови до ніг. У той час, як вони захоплено поглядають у бік моря і тупочуть ногами по піску від нетерплячки, утримуємо їх у своїх обіймах через страх, що вислизнуть з-під нашого захисту, перш ніж ми спорядили їх надійним захистом від негативного впливу довкілля. Ніби справді існує якась упевненість у цілковитій безпеці, ніби є межа нашій потребі любити їх: після крему настане черга вказівок, як правильно надіти нарукавники для плавання, нескінченна низка попереджень і врешті наказ не віддалятися від берега більш ніж на десять метрів. І доводиться бідолашним бовтатися у каламуті, де вода — ще не море, розігріта тілами інших, їхньою сечею, рештками частинок засобів для засмаги, волосин і слини. Але насправді нас цікавить лише одне: там вони будуть під нашим одержимим наглядом.

Може здатися, що гнів тут ні до чого, але насправді це не так. Шарфи для нас — спосіб знищити, зупинити отой ненависний вітер, його холодний дотик до теплих шийок наших діточок. Біле кремове покриття — єдина зброя, яку ми можемо протиставити палючому сонцю — джерелу ультрафіолетових променів, що хоче зашкодити шкірі нашого синочка і може викликати рак. Рятувальний круг — продовження наших цупких пальців, що вхопилися за його передпліччя, щоб оті бридкі, холодні, далекі хвилі не поглинули його вразливе тільце, щоб риби не пошкодили своїми укусами пухлі щічки, виявивши білизну його кісток.

Наш страх несвідомий, а тому ми відчуваємо не гнів, а тільки нав'язливу думку. Але якщо море насправді поглине нашу дитину, отоді в душі здійметься прихована за нею лють, ми ненавидітимемо хвилі, глибину, що проковтнула її тіло, а потім кидає його туди-сюди на

поверхні долілиць із широко розкинутими в боки руками. І це був би здоровий гнів, виправдана людська реакція на безглузду несправедливість, на незбагненну жорстокість долі чи на нестерпну байдужість хаосу. Це була б нескінченна лють Ахава на Білого кита^[10], повна відсутність бодай якоїсь логіки у його поведінці. Так само почнемо борознити моря у відчайдушній спробі богохульної розплати.

Наша манія до любові живиться злістю та безмежною ненавистю до усього, що загрожує нашим рідним. Тоді чому ми не переживаємо цього почуття у ту мить, коли солоні хвилі поглинають дитя іммігранта? Любов віддалила нас від інших людей. Болісна любов, зосереджена лише на своїх, складена з кремів, тині парасольок, нарукавників для плавання та окликів, зробила нас негуманними. Ще легше виявити симптоми манії в любові до вождя та пов'язаної з нею озлобленості. Протягом багатьох років тривога проклала борозни у нашому мозку, зміцнила синапси, визначивши поведінку й особисту культуру, і все це ми називаємо «баченням світу», дійсністю. «Так улаштований світ», — примовляємо, і електричний розряд пробігає прокладеними шляхами, зміцнюючи їх знову і змушуючи нас почуватися на боці справедливості. Можливо, ми заслуговували на більше. Звісно, ми нічим не гірші за інших. Навіть кращі, адже поводитися щиро. Ота клята звичка не приховувати своїх думок, не тримати язика за зубами, чудова, яскраво виражена здатність до прозорості. От вона нас і погубила, зашкодивши нашому успіху; усе через нашу неспроможність іти по чийхось головах, і тепер інші топчуться на нашій. Оці борозни звивин мозку збирають електричний імпульс, як лаву вулкану, і несуть його далі, нижче в долину, — ту саму долину, тепер завалену брудним чорним лавовим камінням, — ні сосен, ні трави на тій вигорілій, спаленій нашою бентогою землею. У цій долині немає нічого, окрім озлобленості, а озлобленість здатна призвести тільки до поразки. А тому діла у нас не йдуть на лад. Отримуємо самі поразки. Ніколи — з нашої вини, але завжди однаково.

Якщо змусити себе поглянути за межі такого звичного бачення світу, можна розгледіти дійсність. Насправді причина у нашій посередності, хронічній нездатності поставити під сумнів себе і свої переконання, у жовчі та ненависті, з якими кривиться наш рот (а ми

подумки вважали це щирістю!), а надто — у смороді нашого прогнилого й одержимого гніву.

Якщо моє припущення правильне і ми живемо в епоху дегенерації гніву, то одержимість присутня у нашій буденності значно більшою мірою, аніж у попередні історичні періоди. Я переконаний, що так воно і є, і прикладів цієї хвороби можна знайти безліч. Якщо нав'язливу думку, викликану любов'ю та образою, важко назвати ознакою нашого часу, то одержимість контролем, поза сумнівом, притаманна саме йому. Як і безліч інших характеристик людської природи, вона існувала й раніше — а як інакше? Будь-яка наша риса, особиста чи колективна, вже спостерігалася мільярди разів. Але у певні історичні періоди якась ознака чи риса переважає над іншими, виходить на передній план із загального тла і заповнює собою весь вільний простір.

За наших часів гнів нездухає з різних причин, але основний чинник його дегенерації — контроль, і цьому мається певне пояснення. Воно поряд із вами, чи в одній із вами кімнаті, якщо не на вас, десь у кишені чи коло самого серця.

Тут мені варто зробити невеличкий відступ і навести згадку про моє дитинство. Не думаю, що нові технології погіршують світ. Я зовсім не належу до кола тих, хто вважає, буцімто до винаходу колеса жилося краще, хоча треба визнати, що технічний прогрес у руках глобального ринку завдав страшної шкоди планеті та її мешканцям. Але саме в цьому полягає сутність проблеми: те, до чого призводить жадібне бажання володіти технологічними новинками, коли ті перетворюються на товари. А жадібність — значно давніша за колесо. Якраз тоді, коли я був малим, з'явилася одна революційна технічна штука: персональні комп'ютери. А з їхньою появою розпочався розвиток абсолютно нової форми мистецтва: відеоігри. Чимало років мого дитинства та юності проминули в іграх за комп'ютером, сподіваюся, що й у майбутньому я матиму таку втіху. Але так само безліч років я обурювався тими, хто від самого початку ставився до відеоігор як до форми соціальної дегенерації. Якщо згадати, то кілька століть тому основним звинувачуванням була друкована книга, за що Дон-Кіхот отримав прізвисько безумця, а Мадам Боварі — ярлик аморальної жінки. І я завжди сам собі обіцяв, що, коли виросту, нізащо не припускатимуся такої самої помилки.

Сподіваюся, що підґрунтям мого ставлення не є нездатність пристосуватися до життя у сучасному світі, коли стверджую, що причиною нашої одержимості контролем є мобільний телефон і, зокрема, — доступ до основних соціальних мереж за його допомогою.

Ті, хто критикує відеоігри, приписує їм здатність послаблювати відчуття реальності у підлітків. Такі критики стверджують, що саме відеоігри переконують гравців, що немає нічого страшного у тому, щоб, приміром, переїхати когось автівкою, адже до цього вони півдня просиділи за ігровою консоллю у віртуальному світі, де вчинили таке десятки разів і не зазнали ніякого покарання. Приблизно такого висновку в іронічній формі доходить Сервантес, коли описує безумство Дон-Кіхота: той так багато годин і днів провів у вигаданому світі лицарів, що переконав себе, ніби він є одним із них у дійсності. Якщо міркувати об'єктивно, не можна звинувачувати у насильстві та жорстокості всі ігри, адже вони різні за напрямком і формою. Це те саме, що, погортавши нашвидкуруч кілька сторінок дешевого бульварного роману, стверджувати, ніби всі книжки на світі — нудно-солodka писанина.

На відміну від відеоігор, книжок і телебачення, смартфон не є засобом для поширення культури. Не є літературним джерелом, не надає перспектив для творчого підходу до його змісту. Я не маю на увазі тих, хто користується смартфоном для читання електронних книжок чи гортання газет і журналів на сайтах. Ідеться про осіб, для яких основна його функція — доступ до чатів і соціальних мереж. У цьому сенсі смартфон пропонує щось абсолютно нове: створює ілюзію належності до певної соціальної групи. Це справді дуже небезпечний феномен, адже його вплив прямо протилежний функціям інших носіїв інформації. Останні віддаляють суб'єкт від навколишнього світу, допомагають переробити інформацію та виробити власне бачення життя. А смартфон викидає нас із нашого внутрішнього світу, змушуючи постійно і невідривно «бути присутніми».

Постійна присутність поряд з іншими, під їхнім візуальним контролем, хочеш чи ні, але напихваті про всяк випадок. Погляньмо, які наслідки може мати цей механізм, якщо застосувати його, скажімо, до такого примітивного і негативного почуття, як ревність. Якщо мені кортить знати, де зараз перебуває моя кохана особа чи що вона робить, досить пошукати її у своєму смартфоні. І немає потреби в якійсь

безпосередньо на неї спрямованій дії, як-от телефонний дзвінок. Достатньо скористуватися чатом, щоб нетерпляче очікувати на характерний сигнал, що вказує на отримання повідомлення. А тих сигналів-попискувань надходить десятки і всі — від когось іншого. Отже, перевіримо, коли вона востаннє заходила до WhatsApp, порівняємо з часом користування у месенджері, і стає зрозуміло, що телефон у неї під рукою.

Але не пише.

То який сенс від того мого контролю?! Від отієї німої близькості, яку плаский екран на моєму столі утворив між усіма нами? Хочу дізнатися більше. Намагаюся підібратися до неї ближче, до її буття у цю мить, копірсаючись у тому чорному дзеркалі, вдираючись у її особистий простір. Відкриваю профіль у фейсбуці, проглядаю світлини, виставлені увечері, відшукую її серед десятків кадрів друзів і знайомих. Ось вона танцює. Весела і щаслива, і без мене.

Як оце зараз: прокинулася, в онлайні, сидить собі за обідом чи лежить на дивані і чатиться — і гадати не треба!

Але не зі мною. Не відчуває потреби. Тоді з ким?

Хто їй потрібен, якщо не я? Який це, в дідька, контроль, якщо він зводить мене до безпомічного екрана, безтілесного привиду, що ширяє над її життям?

Так, нехай я; але скільки інших? Скільки пар очей слідкують за її статусом у фейсбуці чи проглядають фото, аби переконатись у моїй відсутності, щоб спробувати написати, поцікавитися, змістити рівновагу?

Ставлю «вподобайку» під одним з її фото, щоб знала, що я бачив, що цікавлюся нею та її профілем. Саме зараз; я в онлайні і ти — теж. Подивимося, яке виправдання знайдеш тепер?

Скільки інших? Скільки інших натиснули на «лайк» під її зображенням? Десятки. Відкидаю подруг, зосереджуюся на чоловіках. Відкриваю профілі та запитую себе, чи вони відповідають її смакам. Проглядаю «вподобайки» під іншими зображеннями і знаходжу п'ять чи шість повторень. Отже, п'ять чи шість залицяльників. Відкриваю їхні профілі та шукаю кадри разом із нею; знаходжу два. Два чоловіки, у крові й плоті, з якими вона зустрічалася.

Цікаво, вони теж в онлайні? То це вона з ними там чатиться зараз? Відбирають у неї час, що мав бути моїм.

Надсилаю запит на дружбу обом; клюють, і один наразі в онлайні.
Від'єднується. І через мить вона теж в онлайні. Останні сумніви розвіялися.

* * *

Клянуся: у дійсності я ніколи так не чинив, але неважко це собі уявити. Зізнаюся, що мені часом дуже кортіло зробити це, і впевнений, що і з читачами таке траплялося. Нестримна спокуса мати поруч будь-кого — буквально під рукою, навіть у кишені, на столику в кафе, коли п'єш першу філіжанку вранішньої кави, на роботі при комп'ютері, у кінотеатрі, у цілковитій темряві, коли зал несподівано освічується екранами смартфонів, які їхні власники похапцем вимикають. Під час читання, коли Швед^[11] Філіпа Рота питає сам себе подумки, чи оте дівчисько перед ним — справді його донька, виникає, як сверблячка, нагальне бажання відчутти когось поряд. Хапаємося за смартфон, перевіряємо повідомлення, копирсаємось у тому нескінченному безмежному морі, що приховує кіберпростір, що Вільям Гібсон^[12] описав у своїх перших творах як уявне, а тепер воно — справжній світ по другий бік екрана, здатний об'єднати нас усіх, затиснути у вузесеньких рамках, накопичити мільйони фотографій з нашого життя одну поверх іншої, виставити їх на загальних огляд, багатьох чи просто кого завгодно.

Будь-який наш колективний учинок — вечірка у дискотеці, концерт, політична демонстрація, святкування Нового року, день народження, будь-яка подорож — хочемо ми того чи ні — відображаються і зберігаються на екранах сотень незнайомців, кількох знайомих і небагатьох справжніх друзів. Скільки з нас дбають про те, аби попросити не поширювати особисту інформацію? У наші дні практично не існує зображень, які б не мали копій у кіберпросторі. Якщо вони не у доступі, якщо не розповідають про наше життя численній публіці, що сидить перед екранами, то ніби і не існують зовсім. З іншого боку: а кого просити про таке непоширення? Фотографують скрізь — під час громадських заходів, екскурсій, на вечірках і днях народження, а відтак викладають фото, не питаючи дозволу. То навіщо псувати людям святковий настрій? Ми навіть не намагаємося, радо розповідаючи про себе іншим у соціальних

мережах. Тим самим віддаємо себе під їхній контроль. Несвідомо? Хтозна.

Але так легко втратити розум. І багато хто справді втрачає.

Коли те, що вважали контролем і близькістю, виявляється ілюзією і химерним чином деформується у відстань, неможливість насправді відчувати поряд із собою дорогу людину, хіба що задовольнятися її чатом і стрічкою новин у фейсбуці, тоді розчарування переростає у гнів.

Нічого нового у цьому немає. Досить звернутися до міфів Давньої Греції, з їхніми охопленими пристрасстю до німф богами, перечитати про кохання Сванна до Одетти чи Марселя до Альбертини^[13] або проаналізувати наративний сюжет роману Золя «Жерміналь», таких прикладів чимало у творах Віталіано Бранкати^[14]. Власне, не смартфон виробив у нас одержимість контролем, утім до того, як його було підключено до соціальних платформ, нікому не спадало на думку, що можна тримати когось у себе в кишені. До того завжди були години, дні, тижні, під час яких зв'язок з певною особою переривався. Безсонні ночі, сповнені думками, де вона зараз, вранішні прогулянки містом у сподіванні на нібито раптову зустріч, вечірні посиденьки з друзями у певному барі чи ресторані, куди могла зазирнути вона (чи він!), — то все в минулому. Тоді відстань була очевидною, беззаперечною. Можна було докладати зусиль, аби її скоротити, але не можна було вдавати, що її не існує. А смартфон поводитьсь як джини у східних казках: обіцяє нам цілодобовий нагляд, всезнання, здатність утручатися у життя бажаної особи без будь-яких перешкод, а замість цього перетворює нас на привидів, безтілесних істот, нездатних взаємодіяти з реальністю, ув'язнених у мережі даних, яка є нашим соціальним життям, здатних торкнутися коханої людини лише на сотнях фотографій, але насправді не бути поруч з нею.

Гнів занедужує на контроль. Якщо наше суспільство обіцяє нам постійну присутність, переконує у праві втручатися у будь-яку мить і під будь-яким приводом у дійсність інших — коханої, друга, колеги, незнайомця — чи то простим повідомленням, чи підгляданням до його/її особистої сторінки, що завжди у вільному доступі, день і ніч відкрита для наших зацікавлених поглядів, доставлена практично нам додому, щоб робити з нею все, що заманеться, з відблисками чужого життя, яке плине десь там, по той бік екрана, то відсутність негайної

відповіді видається неприйнятною кровною образою. У голові вибудовується цілий кодекс спілкування, що ґрунтується на швидкості відповіді на повідомлення, на кількості (та розмаїтті) використаних смайликів і навіть використанні крапок наприкінці речення. Це одна з найцікавіших тем «Великого Лебовські» — фільму, який дозволив братам Коенам придумати такого чудового героя, як Волтер, кращий друг Джеффри Лебовські. Цей прибічник маніакального порядку, базіка, любитель зброї має всі явні ознаки obsесивно-компульсивного розладу, неспроможність жити без шкаралупи власних маній, гонористість і непохитну переконаність у тому, що ніхто краще за нього не знає правил гри. Будь-якої гри: від боулінгу до стратегії поведінки у разі викрадення людини. Волтер прийняв іудаїзм, хоча і не єврей від народження: він прийняв віру під впливом дружини-єврейки, а після розлучення вирішив, що немає сенсу знову щось змінювати. Навернення — справа серйозна, до неї не можна ставитися легковажно, а він із тих, хто ставиться серйозно навіть до дворового змагання з боулінгу.

Під час перегляду фільму мене вразила актуальність Шабату. У цей день Волтер повинен тільки відпочивати; він не може працювати, не може керувати машиною, не може грати у боулінг і навіть телефоном користується лише у крайніх випадках, особливо якщо в результаті дзвінка доведеться працювати. Як на мене, закон Шабату за часів його виникнення був неймовірним анахронізмом; епоха, яка повністю виправдовує його, — наша власна. У ХХІ столітті люди мають відчайдушну потребу в тому, щоб Господь принаймні раз на тиждень забороняв їм користуватися мобільним телефоном. І таким чином надав надприродне, всевладне виправдання нашому мовчанню. Мені вельми кортить накласти на себе цю єдину обітницю з іудаїзму, але поки що нічого не виходить: рука сама постійно тягнеться до телефону, тільки-но той пискне.

Я — такий, як і всі.

Коли хтось на нас не зважає, коли усвідомлюємо, що наша близькість — то тільки ілюзія, почуваємося вправі ображатися, адже порушено основне правило нашого суспільства. Дехто, відчувши себе зведеним до німого, безпорадного екрана, вирішує, що може тероризувати тих, хто примусив їх до мовчання, натягнути ланцюги вздовж коридору, з'являтися зненацька з кутка кімнати, лупцювати

кулаками буфет, аж поки той не розлетиться на друзки. Інші задовольняються своєю роллю німого екрана. Їх навіть тішить можливість вдавати із себе демонічну, невидиму, анонімну постать, яка непомітно прослизає в особисте життя тих, хто ними зневажає, хто вислизає з-під контролю: крапля за краплею, пост за постом — то дружнє повідомлення, то невинний дзвінок — і так долучаються до кола друзів жертви, отримуючи доступ до їхніх постів, розмовляючи з ними в чаті, буквально заражаючи віртуальний простір особи, яку хочеться контролювати та принижувати.

Їхній гнів перетворюється на лецата, манію всемогутності, і щоб утілити такий план у життя, потрібно лише мати певну одержимість і мобільний за 50 євро.

Одержимість контролем — це стигмати нашого хворого гніву. Вона — в очах матері, яка невідривно пильнує за своїм малюком на пляжі, коли той грається у пісочку, та в соціальних мережах, коли той дорослішає. Вона — у мобільному, що лежить у кишені кожного, хто досягнув того віку, щоб зуміти скористатися кнопками «відповісти» та «скасувати». Вона — у мобільних додатках слідкування, що перетворюють наших нащадків на заспокійливі крапки на екрані і змушують їх рости під нашим пильним поглядом — завжди й усюди. Коли любов розділяє світ на озброєні одна проти одної групи, ми завдяки нашому палкому бажанню захищати, цілковито контролювати все, що ми любимо, перетворюємо незначні дрібниці життя на неприйнятні перешкоди, причини для образ, що здатні затягнути у глибочезні, темні ями ревнощів і жаги розплати, — схожі на ті, що змушують ридати глядачів у Шекспірових драмах. Усе, що стосується нашої дитини, — святе; а все святе — недоторканне. Зауваження вчителя, штурхан однокласника і навіть розчарування першої закоханості — усе, що завдає шкоди нашому чаду, чудовому й ідеальному, про яке ми піклуємося день і ніч від самого народження, будь-яка зовнішня загроза, що може применшити його величність, — це пряма агресія проти нашої любові. А реакцією на неї стає безконтрольний гнів проти кожного, хто посягає на його бездоганність. Ми точно знаємо, скільки волосин у нього на голові, і ніколи не помиляємося, адже перерахували їх одну за одною, коли мили йому голову, сушили, причісували й захищали. А той, хто наважиться доторкнутися бодай до однієї волосини, вчинить непоправний злочин.

Тоді вчителя, який насмілився дорікнути нашому дитяті, можна відлупцювати прямо на батьківських зборах; на однокласника, який не втримався і дав відсіч, накричати, а його родині пригрозити позовом до суду; а дівчину, яка відмовилася від його залицянь, привселюдно обізвати жалюгідною повією.

А тепер помножте зазначене вище; помножте на всі ті численні одержимі прояви любові, що бувають пишним цвітом у наші дні. Подумайте про те, скільки енергії марнується на слідкування за профілем у твіттері відомого футболіста, співака чи звичайного інфлюенсера соціальних мереж. Скільки людей цікавиться їхньою пересічною буденністю: які черевики взув, яку воду купив, які різдвяні прикраси вибрав, які пігулки від проносу прийняв. Подумайте про неймовірну кількість товарів, що вимагають нашої любові. Згадайте про тих бідолашних, що стоять цілу ніч у тисячних чергах, аби зранку першими купити нову модель смартфона. І задумайтеся над тим, що це — прадавня матриця мафій-«родин» і одержимого, маніакального захисту честі.

Усе це, усе переплетіння любові та ідеалізації, цілковитого розчинення в іншому, ця гігантська манія всемогутності, що розростається у наші дні, — це як іскра, як хлібна закваска ненависті та антагонізмів, які роз'їдають наше суспільство. Отруйніших плодів нашої любові не існує; ні одна природна стихія не в змозі так деформувати наше бачення світу та справедливості, роздмухуючи наш гнів і перетворюючи його на інструмент придушення.

Коли любите, не забувайте бути справедливими.

Особливо якщо схиляєтесь перед авторитетами, не забувайте час від часу запитувати себе, чи у ваших почуттях немає відтінку одержимості — ознаки того, що ваш гнів деформований і от-от вибухне, скерований на найслабших, якщо не сповзає у трясовину злоби. Чим ще можна бути одержимим більше ніж злобою? Нездатна відкрито виступити проти об'єкта власної ненависті, вона обмежує і лиже п'яти сильнішим за вас протягом цілого життя. Якщо викликаний любов'ю гнів — це раптовий вибух від яскравої іскри, то гнів, спричинений злобою, більш нагадує нескінченне ниття чи нервові трясіння головою тих, хто заблукав у ментальному лабіринті.

Оте ниття відбувається і в соціальних мережах, відбивається від стінок наших персональних алгоритмів як підтверджувальна луна. І в

цьому випадку мобільний телефон — це химерний чарівний об'єкт: досить взяти його до рук, щоб відчутти за собою право читати десятки і десятки постів, що повторюють нашу мантру, спрощують її, перетворюючи на недоторканне, безкінечне, заспокійливе бекання. Через його екран у нас виникає ілюзія, що ми контролюємо геть усе, що є в реальному житті, слідкуємо за ворогами. Отже, нагадуємо вояків у окопах, що пильно спостерігають за противником. Адже він завжди там і завжди той самий, у нього завжди одне обличчя і діє він однаково. Здається, ніхто не помічає такої чіткої режисури, і не усвідомлює: те, у що ми так напружено вдивляємося, — то ретельно намальоване тло сцени з гротескними фігурами, куліси народного театру.

Задовольняємося контролем. Хоча це й контроль над шеренгою маріонеток. А яка різниця?

Як можуть інші не розуміти очевидності наших доказів? Навіть глупство має свої межі; хто їм платить за викривлення дійсності? Щоразу, коли життя поставить під сумнів наші переконання, досить поводити пальцем по екрану смартфона, щоб відродити самоповагу, повернутися до лав «свого народу». Це найдієвіший засіб, краще за транквілізатори, щось на кшталт сучасного стимулятора. Якби Філіпові Діку^[15] довелося відвідати сучасний світ, дізнатися про його неймовірну здатність породжувати параної та манії, хтозна, які бестселери він би написав.

День, коли ми (не) перемогли смерть

Я завжди вважав чи принаймні неодноразово переконував себе в тому, що дійсність можна звести до небагатьох основоположень. Можливо, до одного-єдиного. Гадаю, те, що нам здається яскравим проявом причин і наслідків, той світ, що нас бентежить і лякає, по суті, є не чим іншим, як заплутаним клубком ниток, розплутавши який, заручившись певною долею терпіння та розважливості, можна дотягтися до одного вузла. Або принаймні до дуже обмеженого набору причин, які потім розпадаються на частинки, від чого складається враження їхнього розмаїття. Варто замислитися, чи не нагадує це певним чином дарвінівську теорію еволюції? Сотні видів; кому спаде на думку пов'язувати хатнього kota з власним коханцем? Чи консьержа

у вестибюлі власного будинку з плямистою гієною, яку бачив у документальному фільмі, перш ніж заснути увечері? Однак, якщо Дарвін мав рацію, проаналізувавши численні ланки поколінь, безкінечну кількість смертей і народжень істот, що віками заселяють Землю, усі види повинні походити від малесенької первинної клітини, чогось на кшталт первинного бульйону. Це і становить основу всього живого.

Що лежить у підґрунті нашого бажання контролю? Від чого ми захищаємося, нашорошуючи вуха, озираючи невідривно горизонти наших цифрових прерій? На що скерований наш гнів? Проти якого такого ворога була спрямована наша уроджена обережність, що втратила здатність виконувати свою функцію?

На цьому тижні я не тренувався; у спортзалі, де займаються дзюдо та вільною боротьбою, ніхто не виходив на татамі, хоча зовсім скоро відбудуться змагання у Римі. Про це подумалося мені кілька днів тому, коли я отримав повідомлення у групі спортзалу в WhatsApp. Я наразі дивився фільм, на екрані смартфона мелькнули з десятків відповідей із засмученими смайликами, і негайно згадав про чемпіонат.

«Цього разу Санто травмувався по-справжньому», — подумав я і відчув жаль.

Санто — один із найкращих наших спортсменів із вільної боротьби, уже член національної збірної. Кілька днів тому йому виповнилося дев'ятнадцять; вродливий, упертий, веселий, завжди зі щирою, заразливою усмішкою на вустах. Один із найзакоханіших у життя хлопців, яких я будь-коли зустрів.

Під час останнього тренування йому спало на думку одягти дзюдогі та поборотися трохи зі мною (так зацікавився він новим для себе видом спорту), і наприкінці тренування у нього заболіло плече. Я дещо перестарався, приклав надмірну силу під час захвату, тоді як він боровся легко і весело. Чому я це зробив: боявся зазнати поразки від молодшого і талановитішого супротивника?

Коли я нарешті вирішив перечитати низку повідомлень у групі, у самому кінці було написано: «Друзі, сталася трагедія. Санто й Андреа загинули».

Андреа, його двоюрідний брат, теж був борцем. Неповних шістнадцять років, на обличчі — постійно трохи здивований вираз, як у тих, хто ще не навчився сприймати світ як годиться. Він тільки

проторував свій шлях у житті, і невідомо, ким би став. В одному ми були впевнені: він став би доброю людиною. Став би.

Вони приїжджали на тренування на мотоциклі. За кермом — Санто, завжди у касці, із захисними щитками на ліктях та колінах: невдовзі змагання, а він був відповідальним хлопцем. Машина попереду них раптом завернула ліворуч, переднє колесо мотоцикла під час спроби уникнути зіткнення зачепилося за бордюр тротуару. Мотоцикл підкинуло і перевернуло, він упав прямо на хлопців. Санто загинув умиць, Андреа — помер у швидкій дорогою до лікарні. Три дні потому вони таки прибули до спортзалу, але у білих трунах. Коли їх поставили на татамі, нас усіх охопив такий біль, що я вирішив, що повинен це тут описати.

Смерть.

Ось основна причина нашого контролю, те, що ми намагаємося тримати подалі від нашого життя і нашої свідомості. Раптова, незбагненна смерть за мить перетворила двох спортсменів, сповнених сил та енергії, з молодими, мускулистими тілами, загартованою волею і сильним характером, на бездиханні тіла. А ті, хто залишається жити далі, на певний час втрачають сенс і відчуття реальності. Ота порожнеча, про яку навіть говорити не наважуємося, якою просякнуті наші тренування, огортає зал, розтікається по татамі, просочується у повсякденні жарти тренувальників, у спортивну втому, що колись здавалася приємною, а тепер — такою безглуздою. А якби Клаудіо не попросив перенести заняття на годину раніше? Тоді вони б не натрапили на машину, що підрізала їм шлях. А якби вони не поїхали мотоциклом? А якби батьки не дозволили їм отримати права? А якби вони після обіду ходили до кінотеатру замість того, щоб чотири години на день тренуватися, мріючи про перемогу? А якби залишилися вдома, жиріючи на дивані перед телевізором, жуючи чіпси, — нехай з обважнілим тілом, але живі. Можливо... Якби хтось пильніше їх контролював, з більшою одержимістю, тоді вони ще були б тут, між нами. І той гнів, що часом заважає нам згадувати їх, що хлопці виливають у брудній і дріб'язковій боротьбі, щоб посісти їхнє місце у команді та виграти титул національного чемпіона замість Санто, на честь Санто й Андреа, — відчайдушна спроба відновити контроль над життям і скерувати роботу спортзалу в раціональне русло. Тепер той гнів знову приховується десь усередині, звісно, пригнічений нашим

страхом перед смертю і, поза сумнівом, придушений самоконтролем. Але принаймні ми всі ще були б разом.

Але річ у тім, що, можливо, воно б того не вартувало. І коли я оце зараз пишу, згадуючи загиблих хлопців, відчуваю, що написав дещо майже на межі святотатства: не вартувало врятувати їхнє життя? Якби Санто й Андреа не займалися боротьбою, не катали дівчат на мотоциклі, не мали енергії та завзятості у заняттях спортом протягом багатьох років, то вони, можливо, і не жили б зовсім. То були б інші особи, задушені страхом, отруєні гнівом, — значно гіршим за той, що тепер дасть змогу їхньому кращому другові посісти їхнє місце у національній збірній і стати чемпіоном.

В основі нашого намагання контролювати світ лежить страх смерті: фізичної смерті, смерті кохання, смерті наших прагнень. Гнів, який ми намагаємося приручити за допомогою нашого тривожного контролю, викликаний жахливою підозрою, що усе, чим ми намагаємося жити і що намагаємося створити, не має анінайменшого сенсу.

Ось та першопричина, той вірусний штаб, що призводить до виродження нашої люті: наш страх помилитися, втратити контроль, не зуміти змиритися з поразками, побачити, як зникає кохана нами особа під зливою смайликів одного звичайного вечора, коли ніщо не передвіщало біди.

Перед усіма цими труднощами шкіримо зуби, сліпнемо, розмахуємо кулаками на всі боки.

Смерть не можна перемогти, я знаю. Але це недостатнє виправдання, можна боротися зі страхом, що нас охоплює, заважити йому ввібрати увесь наш гнів сповна, пригнічуючи наше почуття справедливості.

Та, здається, знайдуться й ті, хто переконані, що існує спосіб взагалі уникнути цієї проблеми.

Навколо нас існує чимало людей, які вважають, що можуть перемогти смерть. На цю думку настановлюють різні теологічні напрями багатьох епох і культур. Це не означає, що вони обов'язково долучаються до певної віри; є й такі, хто взагалі вірять у ніщо (відверто кажучи, така віра не менш ірраціональна за проповідуване вірування у безкінечність). Але багато хто не здається і протягом усього життя із піною на вустах доводить неуникність кінця. Такі поборники вибудовують неймовірно складні, зазвичай сповнені

суперечностей схеми, які описують досвід людського існування, що не завершується смертю.

Ми живемо у такі химерні десятиліття, коли після періоду панування матеріалізму, наукового раціоналізму та наступних криз релігійних моделей (принаймні на Заході) можна наштовхнутися на книжку, де описуються наслідки великої демонстрації під офісом Google, основним лозунгом якої був «Google, будь ласка, виріши проблему смерті».

Амінь.

Моїм улюбленим науково-фантастичним романом досі залишається твір Роберта А. Гайнлайна «Достатньо часу для кохання». Головний герой, що згадується і в інших творах цього письменника, — Лазарус Лонг, неймовірно практичний чоловік (як, утім, усі американці), з абсолютно вільним від будь-яких упереджень мисленням щодо сексуальної моралі, вродженою якістю висловлюватися афоризмами, а ще — по суті, безсмертний. У придуманому Гайнлайном світі процеси омолодження досягли такої досконалості, що ніхто (якщо не брати до уваги насильницьку смерть) не може померти проти власної волі: доживають до старості, потім ідуть до лікарні і виходять звідти знову двадцятирічними.

Жага до життя? Смуток старості? Відповідь Гайнлайна аж ніяк не банальна: коли тіло молодшає, то повертається й бажання подорожувати, кохатися, ризикувати. Тобто жити на повні груди.

Але щоб не втрапити під колеса машини чи під ніж убивці і таким чином дожити до наступного візиту до лікарні, треба заpastися неабиякими обережністю та хитрістю. У цьому мистецтві виживання Лазарусові Лонгу немає рівних, тому він — найстаріший представник людської раси у Всесвіті.

Уперше я прочитав «Достатньо часу для кохання» ще підлітком і мушу зазначити, що більша частина мого ставлення до життя ґрунтується на цьому романі. Але я ніколи не вірив по-справжньому у можливість жити в епоху, коли людям спаде на думку побудувати придуманий світ Лазаруса.

У 2014 році компанія Google заснувала «Calico», основна мета якої — подовжити людське життя до невизначеного терміну. Тож демонстранти під офісом компанії не так протестували, як закликали мультинаціональну корпорацію поспішати, по суті, просили її

звільнити їх від найбільшого й найнезворотнішого зла. Вони належали до трансгуманістів — спілки, що чимось дуже нагадує релігійну секту. Та їхні погляди мало чим відрізняються від причин, що змушують найбагатших капіталістів нашого часу інвестувати мільярди доларів у розвиток штучного інтелекту та подовження життя.

Особам, які почали панувати над світом у доволі молодому віці (Ларрі Пейдж та Сергій Брін заснували Google у 1998 році, коли обом виповнилося двадцять п'ять), думка про смерть, напевно, здається неприємною перешкодою, якої, утім, можна-таки якось уникнути, доклавши певних зусиль. У них є для цього кошти, час, вони вже бачили, як легко захопити цілий світ. То чого це їм вірити у неминучість кінця?

Уже багато років ті, хто має гроші та владу, заповідають після смерті заморозити їхнє тіло і зберігати його у таємних, прихованих від людства сховищах під охороною, з автономним постачанням енергії від окремих генераторів, що здатні забезпечувати сталі умови зберігання у разі природних катаклізмів. Дон Делілло^[16] присвятив кріогенезові роман «Зеро К», в якому практично немає нічого фантастичного. Ті, в кого бракує коштів, наказують покласти до криги лише голову, сподіваючись, що у майбутньому дані, що зберігатимуться в мозку, зможуть скачати і перенести на новий носій. Уявімо собі: цілі бункери, напхані замороженими головами.

Читаючи Філіпа Діка та Вільяма Гібсона, я дійшов висновку, що людський мозок — це, імовірно, певна конфігурація даних, і як кожную систему даних її можна перенести з мозку людини на інші носії, зберегти у мережі, на жорсткому диску, завантажити в устаткування робота або розсіяти в універсальній свідомості, що невідривна від матерії, а тому — завжди і повсюди. Можливо, вона ще й всемогутня.

Мене бентежить низка теоретичних сумнівів щодо цього питання, які, щоправда, не мають відношення до теми цієї книжки, вони чомусь не спадають на думку розумнішим (або фаховішим) умам нашої епохи. Насамперед ніяких сумнівів немає у капіталістів третього тисячоліття: буквально всі з нетерпінням чекають або побоюються появи того, що прийнято називати Технологічною Сингулярністю, тобто гіпотетичного вибухоподібного зростання швидкості науково-технічного прогресу, що призведе до створення автономного штучного інтелекту і машин, здатних до самовідтворення. Незалежно від того,

можливо це чи ні, бажаємо ми цього чи побоюємося, але хіба це не є найочевиднішим симптомом нашої одержимості контролем? Трансгуманізм має кілька відгалужень: біоакери, яким набридло чекати на прихід Сингулярності; чоловіки й жінки, які вживлюють собі мікрочіпи та інші нерідко примітивні пристрої, ризикуючи життям заради того, щоб відчутти подушечками пальців магнітні поля, що нас оточують, або відчувати, в якому напрямку знаходиться північ. Ідеться про хаотичну і досить передчасну спробу інтеграції інформаційних носіїв до біологічного устаткування, щоб збільшити якщо не тривалість нашого життя, то принаймні наші спроможності.

Мені важко збагнути справжню різницю між підшкірним пристроєм, що починає вібрувати, тільки-но відчує напрямок на північ, і натільним смарт-годинником, що виконує ту саму функцію, не загрожуючи смертю від зараження крові. Ідеться про одержиме бажання запроторити нові технології, хоча б на кілька міліметрів, собі під шкіру, про одержимість перетворитися на компас, а не просто користуватися ним. Але трансгуманістами можна вважати й інженерів-інформатиків, значно лукавіших (та з кращим фінансуванням), що понад силу кидають виклик часові, намагаючись створити ефективну модель людського мозку, щоб перенести власний на якийсь зовнішній (і вічний) носій до своєї смерті. Вони досягли значного прогресу, а чом би і ні? Мають гроші, розум і відповідні технології.

Але якщо поглянути глибше: що відрізняє їхню систему світогляду від попередніх, створених людством протягом віків, аби нехтувати кінцем? Чим відрізняється прихід Сингулярності від старої обіцянки Христа про настання Царства Небесного, воскресіння та решту? Основоположна різниця полягає у тому, що ми більше не віримо у надприродну силу месії чи принаймні віримо не настільки, наскільки переконані у здатності науки здійснити наші власні прогнози.

З іншого боку, чи бачив хтось коли-небудь, щоб збулися якісь релігійні пророцтва? Зате протягом цілого життя ми переконалися у реальності передбачувальної сили наукових методів. Звісно, часом і вони виявляються хибними, але у більшості випадків — неймовірно ефективні. Скільки фантастичних романів застаріли з їхніми фантазіями протягом останніх десятиліть?

Трансгуманізм зухвало насувається на територію релігії. Навіть більше: якщо відкинемо наше сучасне упередження щодо

нераціональності релігійних обрядів (той, хто їх придумав, справді вірив у існування невидимих енергій, що здатні пояснити і скерувати наше життя. А ми хіба чинимо не так само, висуваючи гіпотези щодо чорних дір?), якщо погодимося з думкою, що наука — це своєрідна магія, що більше не є езотеричною, а такою, що може бути поясненою, перевіреною дослідом, а радше здатною бути спростованою (як вважав Поппер^[17]), то між обрядом причастя та міфом завантаження даних в інтернет не залишиться анінайменшої різниці. Крім факту, що останній справді працює.

Ми віримо у те, що можемо контролювати смерть. Що ми за крок від того, щоб цілком звільнитися від неї. Умовляємо Google поспішати. Тільки-но Сингулярність засяє у схемах наших комп'ютерів, вийде з кремнію і візьме нас за руку, тієї ж миті вона відродить наш розум у новому світі. А може — і наші тіла теж.

Якщо моя теорія правильна, то чи знайдеться у ній місце гніву, що є причиною всього цього контролю?

Знайдеться, до того ж настільки давнє, що таке запитання можна вважати риторичним. За всякою спробою контролю за кінцем життя, притаманною усім релігіям, від іудаїзму до трансгуманізму, ховається одержима лють. Той факт, що на неї немає навіть натяку, поки віряни прямують указаним вірою шляхом, повністю заперечується, коли обіцяне Царство Небесне ніяк не настає, кара Божа падає на невинні голови, інша релігія розхитує упевненість або (що ще гірше!) чужа логіка ставить під сумнів божественні настанови.

Хрестові походи — це не виняток, а невід'ємний системний елемент релігій. Просто інколи їх не проголошують.

Нам нагадують про це пам'ятник Джордано Бруно на Кампо-де-Фйорі, середньовічні інквізиторські процеси над відьмами, спалення на майданах, під час яких гнів вірян спопелив тих, хто відхилявся від загальноприйнятних догм, вселяючи жахливе відчуття непевності, що тяжким каменем лягало на душу. А що станеться, якщо Сингулярність так ніколи й не настане? Якщо феномен свідомості якимось чином не піддасться суто накопичувальній логіці? Якщо виявиться, що недостатньо накопичити дані та збільшити швидкість обрахунку, щоб почути перші сигнали чужого розуму? Уявіть, як гнитимуть усі ті голови посеред пустелі під пекучим сонцем у їхніх бункерах, коли віра у воскресіння виявиться обманом, що спричинить крах надії.

У книжці Марка О'Коннела^[18] «Бути машиною», присвяченій темі трансгуманізму, наведена довга галерея портретів цих вірних поборників технологій. Коли читаєш діалоги між ними й автором, відчуваєш постійну напругу, бажання побачити Царство Небесне, уникнувши необхідності потрапити туди через смерть. Вони уважно слідкують за своїм харчуванням, інколи утримуються від сексу, роблять усе можливе, аби розтягнути термін свого перебування на Землі до тих пір, коли штучний розум відродить нашу втомлену плоть, що нарешті доповзе знесилено до довгоочікуваної мети.

Я навіть уявити собі не можу, який гнів охоплює в останні хвилини перед смертю такого вірянина. З якою втіхою має помирати трансгуманіст, у якого немає вдосталь грошей, аби заморозити власну голову до Пришестя? І яким хитким має бути бар'єр між його толерантністю щодо тих, хто заперечує можливість або доречність їхніх вірувань, і люттям?

Згадуваний вище герой роману «Достатньо часу для кохання» Лазарус роздратований відмовою влади, коли він, нарешті наситившись життям, вирішує скористатися святим правом кожної людини у придуманому Гайнлайном світі: накласти на себе руки. Будь-яка людина у його світі має змогу здійснити самогубство без болю чи трагедії у будь-яку мить свого довгого життя. Проблема Лазаруса в тому, що його вважають занадто мудрим і занадто корисним для суспільства, щоб його так легко відпустити.

Хто каже, що не варто зазирнути по той бік смерті? Що після нашого останнього подиху там немає чогось такого, що вартує страждання? Стара й добра пісенька про мить, що окупить усі муки в цьому житті. Я в це не вірю, анітрохи; та все ж замислююся часом, чи не краще ризикнути і відкрити карти?

Трансгуманісти вважають, що такі аргументи належать прибічникам культури «смертепоклоніння». І ладні навісити на них відповідний ярлик, тільки-но буде офіційно проголошено хрестовий похід проти них.

Зважаючи на це, хто ж наслідиться заперечити, що одержимість контролем — це характерна риса нашої епохи, перша й головна ознака нашого пригніченого й обмеженого гніву, його нездатності виконувати ту суспільну роль, яка призначалася йому від самого початку: звільнити нас від наших особистих маній? Ми повинні виховувати свій

гнів не тільки заради оздоровлення суспільства, а й у наших особистих інтересах.

Я не наважуюся написати, що треба звільнитися від страху смерті та зосередитися на тому, щоб скерувати усю нашу енергію на справи, які чекають на нас за життя, замість постійного споглядання горизонту, де майоріє кінець нашого існування. Не наважуюся, тому що у мене не вистачає мужності зайняти чітку позицію перед такою широкою і незнайомою мені аудиторією. Врешті, мене тішить той факт, що є й ті, хто докладає чималих зусиль, аби знайти вихід. Завжди краще мати вибір, хіба ні? Та поки ми чекаємо на пришествя Сингулярності чи Царства Небесного, було б непогано принаймні визнати тлінність сьогодення та відмовитися від тих речей, яких уже немає, втамувати наш біль і повернутися до спостереження за світом, щоб те, що завдало нам болю, не вразило слабкіших за нас.

Гнів — це почуття, яке об'єднує, руйнуючи кліті, які ми будуємо навколо себе. Відчуття гніву до тих, кого ми любимо, дає змогу не терпіти тиранію, розірвати пасивні стосунки, які вже давно себе зжили, позбавитися відчуття покори. Захистити незнайому особу від хамства коханого — це ознака вихованості, якою все частіше нехтують, адже вона є свідченням того, що почуття справедливості не повинно залежати від особистих стосунків чи випадкових обставин, що має бути абсолютним інстинктивним вчинком людської душі. Це заклик до мужності судити об'єктивно, виступати на боці слабшого, а не любого нам, навіть тоді, коли сильніший є невід'ємною часткою нашого серця.

Гнів робить людей вільними і незалежними, прив'язує наші вчинки до розуму, адже, щоб його відчутти, треба судити, а судження — це одна з основних функцій людського розуму, найважливіший незалежний учинок, який ми спроможні здійснити на цій землі.

Розірвати пута нав'язливої злоби, діяти відкрито відповідно до власних ідеалів, а не за *auctoritas* якогось ідола — ось що таке бути людьми, а не рабами. Адже якщо віддати свій мозок під владу іншої людини, чи партії, чи чийхось сподівань, то що тоді залишиться від нас самих? Хіба що наша тілесна оболонка, корисна лише для створення армій і банд, — найкращий матеріал для державних переворотів і захисту свавілля можновладців. Тож хвала дезертирам, які покидають лави бійців не через те, що злякалися смерті, а через те, що їм

нестерпна жорстокість командирів. Хвала тим, хто втікає з окопів, де помирають даремно, з незрозумілих причин, через хибні обставини.

Який сенс у такому житті?

Гнів — то наш сторожовий пес, що змушує тих, кого ми поважаємо, не розчаровувати нас, дає змогу вибрати його як нашого тимчасового представника, а не як такого собі бога. Той, у кого не вистачає мужності гніватися, хто занадто боягузливий, аби визнати сумні наслідки своїх хибних уявлень про світ, хто боїться, не доклавши всіх можливих зусиль, що кращого він не вартий, що його місце у світі — якраз те, на яке він заслуговує, не більше і не менше, — от хто страждає від злоби. Воно того не варте. Краще спробувати, повстати й потім визнати, якщо доведеться, що сягнув межі, заспокоїти душу після того, як відчув сп'яніння опору, аніж пухнути від злоби протягом цілого життя, як запалений сечовий міхур.

Та насамперед — відмовтеся від контролю.

Пошліть під три чорти тих, хто вам відмовив, і забудьте про них, запхніть у далеку, невідому вам дірку світу, до якої вам немає діла; плекайте свої мертві зони, адже бачити все (мати за правило бачити усе) — страшна річ. Прикупіть собі ярмулку, щоб вдягати щосуботи, і розрубайте густу мережу дзвінків і повідомлень, що їх ваш смартфон щодня плете навколо вас. Дозвольте вашому святому гнівові миттєво виявлятися щодо тих, хто хоче контролювати вас щодня, щогодини, з будь-яких причин; відмовляйтеся від набридливих вечірніх дзвінків, ритуальних ранкових привітань по телефону, *horror vacui*^[19], якщо за добу не обмінялися смайликами. Це так бридко — перетворювати стосунки — будь-які стосунки! — беручи на себе роль наглядача. Нехай ваш син бодай раз заблукає, бавлячись із друзями на вулицях міста; змиріться із тим, що не зможете завжди приглядати за ним без упину. Краще навчіть його самоповазі, непримиренності до насильства і до тих, хто застосовує його до слабших. Так він почуватиметься безпечніше, аніж коли за ним слідкують через GPS, тому що він стане справжнім чоловіком, а донька стане упевненою в собі жінкою.

Пожалійте себе і своїх близьких. Гнів, якщо він здоровий, веде до справедливості, до усунення напруженості, до ясності.

Його треба ненастанно плекати і виховувати.

4. СВЯТИЙ ГНІВ

Коли кожен у своєму кошику

Зрозумійте мене правильно: хай там як, але ми всі — у руках божих. Я не маю на увазі якогось конкретного бога: хтось краще почувається в обіймах Крішни, а хтось ввіряє себе Аллахові. Є й такі, хто, називаючи себе атеїстами, щовечора зазирають у Книгу змін, аби зрозуміти, які перспективи чекають на них у кар'єрі. А ще хтось нишком проглядає останню сторінку часопису, попиваючи вранішнє капучино: вдають, ніби цікавляться прогнозом погоди, а самі краєм ока пробігають рядки гороскопа на день. Я спостерігав за гуртом буддистів, коли вони всідаються разом і налаштовуються на діапазон мантри їхньої школи: так приємно слухати їхній спів, що мимоволі виникає бажання до них долучитися; якщо слухати принаймні з півгодини, то й сам починаєш підспівувати. Я не раз замислювався, а чи немає в цьому якоїсь особливої форми святотатства або підступного навернення у віру. Знайомі мені буддисти завжди здавалися мені особами толерантними, а в їхній музичній духовності є щось захопливе. Як устояти перед поривом долучитися до їхнього хору, стати часткою тієї великої людської цикади, зосередитися на єдиному звуці та відмежуватися від розчарувань і бажань, потреб і страхів, відгородитися від світу й відчути нарешті себе прийнятими там, нагорі, де кожна річ стає тим, чим є насправді: дріб'язковим, недобрим лабіринтом, пасткою для комах, в якій ми так довго і відчайдушно б'ємося, обмацуючи її стінки своїми вусиками-антенами.

Звільнитися від усього.

Коли я вперше спостерігав за таким ритуалом, мені було вісім років. Пригадую будинок на околиці міста; пригадую гусака, що намагався прогнати мене зі свого садка злобним сичанням; пригадую двох керамічних гномів; здається, тоді я побачив їх уперше, а тому - завмер і довго роздивлявся, аж поки мати не покликала. У кімнаті, куди нас запросили, підлога була застелена паласом, що мене теж приємно здивувало. Попросили роззутися, чого мені раніше не доводилося робити у громадських місцях. За порогом виструнчилися

шереги найрізноманітніших пар черевиків, і я соромився, що мої, можливо, смердять. Два десятки дорослих стояли на колінах, а я ніяк не міг второпати, що то за звук, від якого так бринить повітря. Я всівся у куточку, погладжуючи рукою палас, і уявляв собі, як його миють. Потім молитва закінчилася, і почалася розмова. Мене вразила одна фраза: «Якщо всередині нас немає того, що нас змушує долучитися до суперечки, тоді ніхто не зможе втягнути нас у полеміку». У той період я сперечався з усіма. Мене виганяли з класу, тому що я постійно сперечався з учителькою. Бився з однокласниками щоразу, коли мене обзивали, спершу прізвиська були доволі невинними, а згодом — все образливішими. А особливо запекло я сперечався із сестрою. Отже, та думка перевернула мою свідомість, і навіть зараз вона здається мені незаперечною у логічному плані: ніякий зовнішній вплив не може вибити нас із рівноваги, якщо всередині ми не готові його сприйняти. Трансгуманіст сказав би, що ідеться про несумісність між вхідним кодом і оперативною системою. Або про систему захисту доступу.

Якщо говорити про мене особисто, я припинив розмовляти з сестрою. І запитав маму, чи не можна нам купити сторожового гусака.

Триматися осторонь від будь-яких пристрастей, залишатися незворушним перед ударами долі — хіба такі принципи не відповідають поведінці християнського мученика? Он скільки їхніх зображень з очима, спрямованими до світла, і смиренною усмішкою на вустах, у той час як їхню плоть шмагають батогами, відрізають їм груди, виклюють очі та вибивають зуби. Святого Себастьяна, здається, лише трохи дратують оті стріли, що впинаються в його тіло, а вираз обличчя святого Павла на полотні Караваджо взагалі приголомшує: він байдуже поглядає на свого ката, і складається враження, що от-от порадить йому, як краще закріпити хреста.

Єдиний християнський мученик, який зустрів смерть сповненим сумнівів і страху, — Ісус із Назарета. Немовби через те, що йому довелося першим прокладати дорогу, без чітких вказівників чи переконаності у правильному виборі напрямку чи взагалі існуванні такого напрямку.

Людина може обійтися в житті без багатьох речей. Може споживати значно меншу кількість їжі, аніж їй здається за потрібне, та й води можна пити менше, якщо правильно розподілити раціон. Може обійтися без цегляного будинку і жити у вігвамі, як корінні мешканці

Америку, чи навіть проводити дні на верхівці колони як стовпники^[20], так само, як і вони, одягатися у лахміття, терпіти спеку і холод. Можна відмовитися від руху й економити на диханні, забути рідну мову, дорогих серцю людей і більшу частину навколишнього світу. Можна берегти цноту, нерви, спорожнити розум від думок, можна навіть відмовитися від самого життя, порізавши вени, лежачи у теплій ванні і розмовляючи з друзями, чекаючи на зціпіння.

Багато хто відмовляється від усього цього: анахорети, стовпники, стоїки і тисячі безхатченків, які живуть на холоді у наших містах, намагаючись не дратувати чергову владу; на поховання їхніх захололих тіл у міському бюджеті коштів не передбачається.

Єдине, без чого людина не в змозі обійтися, — відчуття речей, адже для цього їй би довелося думати про ніщо. А про це думати неможливо.

Багато хто взагалі не бачить зв'язку між сигналами, які посилає світ, але не втрачає через це відчуття світу. Якщо ви запитаете їх, у чому сіль кожної частинки доквілля, їхня відповідь так чи так полягатиме в одному: першопричина всього — хаос. Але й хаос — це щось; наприклад, протилежність порядку. Той, хто вірить у хаос світу, готовий до хрестових походів не менше, ніж той, хто переконаний, що слово віще було проказано з вогняного куща старому євреєві під час походу в гори^[21]. Спробуйте поговорити з таким про провидіння і побачите, як заіскряться гнівом його репліки. Такі саме роздратування і зневагу виявить і той, хто вірить у священне слово, якщо ви скажете йому, що не присутня граматики в існуванні.

Коли сенс життя сповнений суперечностей, коли доля виводить нас убік від накресленого шляху, отоді нас охоплює гнів.

Гнів Божий, що змітає все навколо, перетворює невірних на соляні стовпи, затонулі у хвилях Потопу тіла, пересічних людей, приречених на страждання, біль і муки. Усі ми — в руках Божих, тому що ніхто з нас неспроможний думати про ніщо. Сенс життя — це основа нашої логіки; поки живемо, ми наповнюємо його своїми рисами, прилаштовуємося до нього, як кіт до кошика, вишукуємо у кожній події свого життя певне підтвердження власним переконанням, якусь сторінку загальної оповіді.

Не варто недооцінювати здатність світу затягувати нас до мережі прихованих знаків і особливих значень. Не думаю, що можна

відшукати спосіб існування, який був би здатен розвіяти наші сумніви й умовності за допомогою слова. Будь-яка подія має певне значення; наш розум неспроможний сприймати її, не приписавши їй якогось особливого значення. Усе має вкладатись у канву загальної історії: жести нашого тіла, розташування міста навколо, холодні світанки і вечори, круглобокий місяць на зоряному небі, несподівана тиша у кімнаті чи веселий гомін дружнього гурту, довга послідовність кінематографічних образів, що створює наш візуальний досвід, з її уривками та несвідомим монтажем, де ми виступаємо режисерами; ідеали нашої душі, наші тілесні відчуття: несподіваний біль у боці, від якого псується настрій із самого ранку, несвідоме тьохкання у серці при виді певної особи, раптова втома, що охоплює наприкінці змарнованого дня.

Це не залежить від образу нашого життя; відчуття речей — це повітря, в якому ми рухаємося протягом свого існування, і не треба сходити на Голгофу, щоб перетворитися на символ чи набути особливих значень. А тому дуже важливо пам'ятати урок однолітка Ісуса Христа — теж єврея, його земляка, він також був оточений учнями-послідовниками, яким кортіло якнайшвидше перетворити його на сенс власного існування. Найнеймовірнішою рисою цього назарянина на ім'я Браян Коен^[22] була його абсолютна, цілковита нормальність: якщо про Христа казали, що він «син Божий», то Браян був пересічним чоловіком. Нічим іншим. Хотів кохатися, напиватися, іти своїм життєвим шляхом, не висуваючи жодних особливих претензій до будь-кого. Однак геть усе, що він робив, перетворювалося на особливу пригоду. Про нього «Монті Пайтон» зняли фільм і показали, як чиєсь цілком банальне життя може прямувати відповідно до параболи найвідомішого назарянина: він вступить до лав революційної організації «Народний фронт Іудеї» тільки для того, щоб позалицятися до найпривабливішої дівчини; йому доведеться вдавати із себе пророка і переповідати натовпу слова, які він нібито чув із вуст самого Христа, бо то була єдина можливість вирватися з лап римлян, які його розшукували; як і Христа, його приведуть до Понтія Пілата і, так само як і Христа, розпинатимуть на хресті.

І все це відбувається без якогось особливого наміру. Хіба з нами трапляється не так само? Скільки якихось особливих значень приписуємо ми життєвим історіям тих, хто нас оточує? Скільки

туристів нас фотографували без нашого дозволу під час туристичних відвідин Соборної площі (обличчя набурмосене, швидка хода) і тим самим перетворювали на мимовільних героїв їхніх особистих згадок? Скільки осіб інтерпретували так чи інак наш несвідомий жест чи вчинок або нездатність упізнати чиєсь обличчя? Скільки народу продивлялося наш профіль, щоб дізнатися про нас більше і вирішити, чи треба надсилати нам особисте повідомлення?

Звісно, не всім випаде стати такими особливими, як Браян Коен, але ніхто не зможе прожити беззмістовно, непричетно до *логосу* світу. Це ніяка не втіха, а лише логічний висновок.

Католики знаходять слово розради у релігії, що шукає відповіді поміж мармуровими черепами та простромленими стрілами мучениками, закликає вклонятися до закривавлених ніг замученого й обсміяного чоловіка.

Такий собі кошик, щоб уместитися там увечері та нарешті знайти втіху.

Якщо говорити про суто естетичні характеристики культового приміщення, я завжди віддавав перевагу мечеті: ніяких тобі тіл померлих, ніяких людських зображень, лише світла зала, куди заходять, перед тим обов'язково ретельно вимившись, підлога застелена килимом, на який можна стати навколішки і сховати обличчя між руками. У цьому сенсі мечеть здається мені храмом спеки і тяжкої праці, оазою з каміння та тіні для кочівників, змушених із року в рік обпалювати обличчя під спекотним сонцем пустелі та мешкати у хитких наметах. Навіть мусульманський рай з його молочно-медовими ріками та водограями, що видихають аромат камфори та імбиру, навіюють думку про прохолоду та відпочинок для очей.

Врешті, як кому до смаку; єдине, що об'єднує всі релігії, будь-які культу, — це гнів Божий. Він здатний вибухнути із найхімерніших храмів, тому що існують кошики набагато складніші та системніші за великі релігії. Люди збираються будь-де, і що ближче насувається холодний вечір, то охочіше вони задовольняються першим ліпшим прихистком для ночівлі: старою покинутою подушкою, бильцем дивана, картонною коробкою чи клаптиками газети у комірці. Навіть лоток для котів часом може стати у пригоді; у мене колись був кіт, який занедужав на старості, а тому спав прямо там. Так само й ми шукаємо прихований сенс-прихисток довкола: у гороскопах, у коливаннях

маятника, у буденних ритуалах. Шукаємо, підводячись з ліжка завжди з лівої ноги, виходячи на ігрове поле, попередньо підскачавши тричі, одягаючи браслет, який, за нашим переконанням, багато років тому подарував нам кохання. Шукаємо прихований зміст у тривалості сонячних днів, переконуємо себе, що цілий тиждень гарної погоди вказує на те, що треба нарешті покинути кляту роботу і їхати світ-заочі. Копирсаємося у тельбухах життя, рахуємо птахів у небі^[23] — пророцтво якогось оракула щодо необхідності пошуку самих себе може переконати нас у тому, що час подавати на розлучення.

Інколи ми погоджуємося на життя у котячому лотку, рахуємо сходи дорогою додому, сподіваючись, що їхня непарна кількість принесе нам вдачу, плюємо через плече, якщо чорний кіт перебігає нам шлях, загадуємо бажання, опинившись між двома особами з однаковим ім'ям, тричі перевіряємо, чи замкнули автівку на стоянці. Тобто всі кошики за своєю суттю однакові; ви коли-небудь намагалися зігнати kota з його улюбленого ліжка? Навряд чи йому сподобається. Особливо коли йдеться про старого або хворого kota.

Невір'яни зривають шати з нашого слова, і гіршої агресії не існує. Адже після того, як нас гостинно прийняли у нашому прихистку, усі, хто нас дратує, заслуговують на знищення. Для дорослого чоловіка немає гіршої образи. І коли якийсь хлопчина, який іще не визначився зі своїм місцем у цьому світі, який часто не бачить принципової різниці між тими рішеннями, що пропонує йому життя, і заявляє, що, врешті-решт, любов, самотність, свобода, натхнення, робота, подорожі або оселя — це все схожі опції, серед яких він обирає то одну, то іншу, експериментуючи та шукаючи суть речей, з роками він однаково вибере для себе одне-єдине знамено, під яким визначиться із власною ідентичністю: спершу для розваги, потім через любов і нарешті — з таким самим відчаєм потерпілого у корабельній трощі, який чіпляється за скелю.

Вершник Апокаліпсису

Інколи життя підлітка таке відчайдушне, що підштовхує його до серйозних, далеких від норми захоплень. Є такі хлопці, яким недостатньо постера на стіні чи футболки з логотипом улюбленої команди, яку вони одягнуть у неділю. Якщо все навколо них занадто

швидко і занадто рано розшаровується, якщо брак точок опори є ознакою не тільки їхньої юності, а ще й жорстокості, з якою життя вирвало їх із дитинства, покинувши на схилі перед прірвою, яким вони котяться донизу через брак відчуттів, тоді утримати їх від петлі чи пострілу в скроню зможе хіба що одне: коли хтось «ловитиме їх у житті»^[24]. Хоча у деяких випадках краще вже петля. Я кажу це серйозно.

Згадаймо, наприклад, Андерса Брейвіка^[25]. Не треба вважати, що для того, щоб вирвати хлопця з життя, завжди потрібні певні надприродні сили. Інколи вистачить зруйнованої сім'ї: злидні, насильство, смерть або погрози не є обов'язковими умовами. Не потрібно нічого, окрім дипломата та медсестри, яких пов'язує хибний шлюб, розлучення, банальність буденного невдоволення, що завдають шкоди будь-якому життю. У дванадцять років Брейвік уже міцно чіплявся за уламок скелі, а те, що він бачив навколо — тобто дріб'язкові ускладнення свого життя як сина заможних громадян цивілізованої Норвегії, далекої від проблем голоду та насильства, — видавалися йому неподоланими хвилями.

Поки він котився схилом особистої слабкості, над прірвою його підхопила суміш націоналізму, фашизму та релігійного фанатизму. Дивно, як із одних і тих самих інгредієнтів може з'явитися на світ нестерпний поет або фанатичний нацист. Гадаю, не завжди «яке коріння — таке й насіння».

Батьки Брейвіка не брали участі у його вихованні, але чудовиськами не були. Коли йому виповнилося п'ятнадцять, він обірвав будь-яке спілкування із батьком, який на той час одружився вдруге і перебрався до Франції. У нього залишилася тільки мати, спільна орендована квартира, за яку вони платили навпіл, ненависть до правил, за якими його виховували. У своєму щоденнику-маніфесті він критикував ліберально-матріархальний уклад, якому приписував свою «певну жіночність». Напевно, в душі Андерса постійно вирувала буря, яку важко було вгамувати. Його друзі описували його як одержимого бажанням розбагатіти, стриманого у поведінці, завжди охайного. Він ризикнув витратити понад 200 тисяч євро на біржі ще до свого двадцятиліття, зробити пластичну операцію на обличчі у двадцять один, щоб покращити свою зовнішність і завести стосунки з дівчиною. Схоже, задум виявився невдалим.

У чому полягає сенс Брейвікового життя? В якому з кошиків він зміг знайти собі втіху? Манія величчя, тотальний контроль, готовність змінити власну зовнішність, щоб отримати бажане: визнання, любов, успіх. Він зазнав поразки в усьому, тому що він — посередність, і це змусило його замкнутися у собі. Йому ледве виповнилося двадцять три, він мав завищену думку щодо власних якостей і накопичив цілу низку провалів, що різко суперечило його думці про самого себе. Як міг він розтринькати всі гроші, граючи на біржі, якщо прораховував найменші дрібниці? Чому батько віддалився від такого прекрасного синочка? Як таке могло статися, що жодна жінка навіть не поглянула в його бік? Адже він виправив усі недоліки на обличчі. То в чому полягає сенс його провалів? Андерсу знадобилося дев'ять років, щоб виробити для себе адекватну відповідь — щось, що наповнить змістом кожен його помилку, перетворить її на славне випробування Христа, а не в безглузду помилку ідіота. Він мав відчайдушну потребу в бозі, у його люті та каральному мечі, яким можна було б вимахувати від його імені. Зрештою, усі боги легко впадають у лють, немає такої культури, яка б не приписувала своїм ідолам певної системи покарань, щоб вилити ту лють на істоту, яка її викликала. Кров і пошесті, всесвітні потопа, пізні веселки: в люті боги розкривають — як і людина — свою найщирішу сутність. І це зовсім не приємне видовище.

Холодним і безжальним є лише презирство божественних сил, викликане нестерпним відкриттям зла в їхньому творінні. Таке враження, ніби для них неприйнятний вид тріщини, що перетинає чудову вазу, якій вони збиралися надати бездоганну форму. Ось чому вони (так по-людські!) безжально гепнули нею об стіну. Гончар — перфекціоніст, а тому недосконалість доводить його до сказу. За умови, що не йдеться про богів Давньої Греції; з-поміж божеств класичного Олімпу пристрасті просто кипіли: гвалтування, викрадення, вбивства, крадіжки та прокляття для них звична річ. Отже, ті, хто заправляв долями античних греків, були, якщо сказати об'єктивно, дуже далекими від досконалості.

Лють Олімпу майже завжди вибухає з причин гонору та дріб'язковості, і через оцю свою гуманність Зевс видається значно цікавішим за решту богів, хоча й дещо психічно нестабільним і з яскраво помітною тенденцією до сексуального насильства.

Серед численних історій кривавої помсти, яких повно в грецькій міфології, чи не найбільше захоплення викликає міф про Прометея. Можливо, через те, що він стосується нас особисто. Титан за походженням, вірний союзник Зевса, він отримує від нього наказ виліпити з глини людину й вдихнути в неї життя. На горе для нього, наш творець сліпо закохується у своє творіння; обурений аморальністю олімпського двору, вирішує присвятити своє життя на той час іще бездоганному людству (тільки згодом усі наші вади й нещастя вийдуть на світ зі скриньки його родички Пандори і зруйнують нам життя). Насправді його любов спричинила нам більше біди, ніж добра. Під час одного бенкету Прометееві дали доручення розділити жертвовного бика між людьми й Зевсом. Аби допомогти своїм улюбленим глиняним чоловічкам, він розподіляє тушу не цілком чесно: найкращі шматки м'яса замотує в шкуру, прикривши тельбухами, а самі кістки прикидає блискучим жиром. Зевс, уведений в оману, вибрав купу, яка лисніла смачним жиром, а людям дісталось м'ясо. Замість того, щоб перевести все на жарт і почастувати компанію келихом вина, Зевс образився. Більше не запрошував на бенкети представників людської раси і відібрав у них вогонь, залишивши у холоді протягом первіснообщинної доби, прирікши помирати беззахисними й недосконалыми. Коли Прометей, пригнічений почуттям провини, викрав вогонь, щоб передати нам, на нього пав гнів божий. Його прикували до скелі у кайданах і пробили списом груди. Щоранку на скелю сідав орел і гострим дзьобом рвав печінку, і це катування мало тривати вічність. І все це через те, що невдаха не зовсім справедливо розділив м'ясо під час бенкету.

От хто справді заслуговував на покарання, так це Сізіф, можливо — справжній батько Улісса, який успадкував від нього впертість, але, на жаль, не підступність. Аби розповісти про всі невдачі засновника Коринфа, навіть цілого дня не вистачить, і особливою оригінальністю цей перелік не відзначається: звичайно, гвалтування, обман, непослух і неприхована злоба, якою він керується протягом цілого життя, тобто усі ті вади, що дозволяються лише мешканцям найвищих рівнів святої гори.

Коли Зевсові нарешті вдається схопити його, Сізіф опиняється біля підніжжя гори з нестримним бажанням котити здоровенний камінь на самісіньку вершину. Це все, що він має зробити, і потім буде вільним.

Але тільки-но камінь опиняється нагорі, щоразу раптом виривається з його рук і скочується донизу.

Форм, в яких виражається гнів грецьких богів, — сила-силенна, і всі вони сповнені глибокого значення: яскраво нагадують перелік тортур, на які Данте обрив своїх ворогів у «Пеклі». А от за межами «Божественної комедії» монотеїсти засуджують таку гнітючу і нечітко означену лють, далеку від болючої поетичності язичників і флорентійського поета. Руйнівні міфи, перероблені першими християнами, нічим не нагадують приклади описання людських інстинктів, хоч би якими жахливими вони були, а слугують тільки для того, щоб покарати невірних, підкорити їх, знищити. По суті, вони є творінням охоплених злобою людей, змушених у затінку проживати своє нудне життя.

Якщо хтось із цього приводу запитає мою матір, яку компанію можуть скласти ангели, чи добрі з них друзі, чи можна довіряти їм під час покупки уживаної автівки, у неї б не було анінайменших сумнівів: десятки андрогенних образів, якими вона прикрасила свою домівку, — вони всі чудові персони. Одягаються у білосніжне, волосся вільно розпущене й ретельно підстрижене, ще й золотаві кучерики, а основним їхнім заняттям здається вічне споглядання неба з усмішкою задоволеного коханця на вустах, а в деяких випадках — задумливо торкатися підборіддя. Деякі з них зображені у якомусь химерному небесному стрибку, коли їхні крила роздуває вітер. Жоден з них не здається аж надто загрозливим, і моя мати ладна поручитися за будь-яку надприродну істоту з пір'ям і білими шатами, що та не приховує хвоста з рогами. Вона не одна така, це прояв її передбачливості як представниці вікової народної культури. Саме такий вигляд у її уяві має божий вісник, що навертає наше життя до добра і захищає нас від небезпек. Щось на кшталт нашого особистого асистента, призначеного нам від самого народження небесною канцелярією і доволі ретельного у виконанні свого обов'язку. Вім Вендерс^[26], якщо пам'ять мені не зраджує, теж вважав приблизно так само.

Та якщо говорити відверто, то можу згадати принаймні дві статуетки ангелів, які мали б насторожити мою матір. Ті ангели одягнені в такі вишукані лати, що не можна не побачити химерну ексцентричність стилю. Те ж саме можна сказати й про того, хто одягає маскувальну куртку на суботню вечірку: здається, що у нього зовсім

немає смаку, але ніхто не повірить, що він здатний ховати пістолет під пахвою. Та найважливіше те, що цей ангел сурмить у сурму. Оскільки я ніколи не читав Апокаліпсис від Івана^[27] до написання цієї книжки, то теж роками вважав, що янголя із сурмою, якого ми вішаємо на різдвяну ялинку, дує у свій інструмент, щоб посіяти над моєю родиною щастя і достаток. Звісно, не вірив, але гадав, що значення приблизно таке.

Виявляється, немає нічого жахливішого за ангела із сурмою.

Я знав, що остання частина Біблії не відрізняється оптимізмом. Хай там як, та оскільки я народився і виріс у Західній Європі, то мав певне уявлення про вершників, що несуть біду, про печатки, які краще залишити на місці, а прочитавши «Втрачений рай» Мільтона, знав, що ангели, по суті, — це приватне військо Ісуса Христа, яке постійно проводить виснажливі військові маневри, готуючись до війни, що теоретично ніколи б не повинна вибухнути. Але ніщо з вищезазначеного не підготувало мене до насильства й жорстокості, якими просякнуті слова євангеліста, до відчайдушного, одержимого страху перед розплатою, що відчувається у кожному рядку. Якщо колись було написано книжку, в якій ідеться про лють, виплекану знедоленими, озлобленими, приниженими, тими, хто долає життєвий шлях, поринувши у себе, заточеним у стінах власного гніву, якщо комусь вдалося яскраво описати образи смерті та ненависті, що плачуть в душі ці особи, то це, поза сумнівом, — Іван Євангеліст.

Це він обливається гіркими сльозами, тому що не знаходить того, хто гідний відкрити печатки, якими стримується гнів господній від знищення світу. І це знову-таки він відчуває полегшення при виді люті Всевишнього, розлитої у сім келихів для учти, що готується: «пишного божого бенкету», на якому основними стравами буде плоть невірних. Багаті чи бідні, могутні чи нікчемні — єдиною різницею, як на мене, буде час приготування. Звісно, за умови, що бог не полінується куховарити.

Якщо Іван — справді послідовник Христа, то його злість легко зрозуміти. Можливо, ідеться просто про почуття провини через те, що не врятував Учителя від смерті та приниження. Хай там як, але він був християнином, який жив у 90-х роках після Різдва Христова, бачив, як мучили й убивали його друзів, був змушений проповідувати свою віру нишком, у темних катакомбах, переповнених людьми. Він опускав очі

долу, вимушено всміхався, схиляв голову протягом цілого життя. А тому легко зрозуміти його острах перед божим бенкетом.

Коли зривається п'ята печатка, лунає голос мучеників, які вимагають розплати, нарікають на чекання, а їм у суто бюрократичному стилі радять набратися ще трохи терпіння, «аж поки доповнять число їхні співслуги, і брати їхні, що будуть побиті, як і вони»^[28]. Уявляю раптову тишу, що зависає у залі очікування. Як і ту, що спостерігається після розкриття сьомої печатки: несподівана тиша, від якої небо оніміло приблизно на півгодини (Іван саме так і пише, ні на хвилину менше).

І тут з'являються ангели у латах і з сурмами, і наміри їхні не передвіщують нічого доброго, жодної веселої мелодії від них годі й чекати. Від кожного звуку їхніх інструментів на землю падає град, вогонь у перемішку з кров'ю, розпалені метеорити, здоровенні зірки, що отруюють моря, затемнення, дивна сарана з людською головою, жіночим волоссям і левовими зубами, ціле багатомільйонне військо, здатне знищити третину людства, і купа інших катаклізмів — болючих, кривавих, божевільних.

Саме про це повідомляла перед кожним Різдвом підвішена над нашим святковим родинним столом фігурка ангела.

Якщо ми спробуємо зазирнути в голову Брейвіка, то навряд чи побачимо там щось інше: Іван Євангеліст з його одержимими видіннями, наслідками поразки та злості, у морі чорної крові, розтерзані тіла, війська, що створені для геноциду, страшна сарана-убивця; бог, якому кортить приректи на муки все живе, щоб відродити новий Єрусалим на Землі з блискучого, як золото, скла, позбавлений геть усіх невірних, — місто, де житимуть лише 144 тисячі євреїв, які заслуговують на порятунок. Отже, там усе під контролем, немає сумнівів і незгоди, непотрібно робити хірургічні втручання, щоб стати досконалыми арійцями. Можливо, Андерс вибрав би менше співгромадян задля свого очищеного світу і так само, як і Іван, увічнив би власне ім'я на усипаних дорогоцінним камінням мурах.

Апокаліпсис норвезького апостола викладено у мемуарах на 1518 сторінок, де він намагається описати своє ксенофобське бачення життя: пише, що твердо переконаний в ісламській навалі на Європу, лається на старину Маркса і заявляє про себе як про сіоніста. Вважає себе воїном християнства, чимось на кшталт тамплієра у розпалі

чергового хрестового походу, і, напевно, почувався б як вдома у лавах ангелів, готових до знищення більшої частини людства. Назва у його маніфесту досить химерна: «2083-й. Європейська декларація про незалежність». І написав його Андерс так само, як і жив: дуже посередньо. Понад половину він списав з інших джерел, добру частку, здається, скопійовано в Унабомбера^[29].

На жаль, однієї біблії недостатньо, щоб утамувати лють Брейвіка; йому теж кортить спробувати плоті ворога, вилити свою лють на світ. Щоб його сприймали серйозно, без судного дня було не обійтися. І ось вам найспіліший плід нашого незірваного гніву, приправленого любов'ю і авторитарністю, одержимістю і манією величі. Це лють посередності, що перетворюється на бога, коли несподівано розколюється тридцятидворічна оболонка щоденного гоління, пунктуального ходіння на роботу до офісу («чемний з усіма», «невтомний працівник»), ретельного одягання, щоб пригладити до норми свої дивацтва, уважного догляду за нігтями, схиляння голови перед усіма, щоб у такий спосіб перетворитися на коліща системи — тієї системи, що прирікає на провал, що махлює за ігровим столом життя, дає фору найгіршим, заповнює наш край невірними, випускає наших жінок на вулицю напівголими, де їх гвалтують іммігранти, нічим не гуманніші за скажених псів, передаючи їм нашу культуру так само, як обложене місто передає ключі від міської брами, намагаючись домовитися з варварами, віддавши їм найкраще, що маємо: наших кращих чоловіків, останній супротив, які змушені ховатися по норах, як пацюки, приречені на самотність, як євнухи, оточені у власному офісі неграми, індусами і гоміками, змушені скривляти губи у кривій усмішці, схилитись і розкладати сорочки, розтягувати життя на цілих дев'ять років, щоб ночами підготувати велику ордалію^[30], армагедон, кінець лицемірству. Той день, коли лють вийде на світ і ніхто більше не зможе сховатися.

Меч архангела — це Ruger Mini 14^[31] виробництва 1973-го року: леґо з металу, що легко збирається і розбирається, важить 3 кілограми, має ствол у 330 міліметрів у діаметрі та 946 міліметрів завдовжки. Я бачив на You Tube, як таким розносять уцент кавуна, і подумав: а яка була б різниця між оцим кавуном і головою людини, якби по них стріляти кулями з Ruger?

Хай там як, але у відео від тієї рушниці не лише кавун розлетівся на друзки, а й доволі пошкодженим виявився і металевий диск. Той тип, що стріляв, смачно реготав, а наприкінці вистави задоволено поплескував рукою по зброї. У мережі таку точно можна купити за 1360 євро, і мушу признатися, що навіть гадки не маю, чи це розумна ціна за рушницю.

У Андерса на шиї висіла така сама, коли він зійшов на берег острова Утея^[32]. Окрім рушниці у нього малася зброя австрійського виробництва, Glock 34: напівавтоматичний 650-грамовий пістолет моделі 17 для змагань, для якої використовуються кулі Парабелум 9-го калібру. Хіба не поетична назва — Парабелум^[33]? Як на мене, то дуже.

Я знайшов відео і з цією зброєю, там був той самий тип, який пестив Ruger. Ідеться про досить літнього кремезного чоловіка з картузом на голові, він — неймовірний стрілок, жодного разу не промазав. Тільки й чувся дзвін куль по мішені та регіт стрілка.

Здається, зброя йому справді до вподоби.

У Glock вигляд не такий войовничий, як у Ruger: рифлена ручка з пластмаси взагалі нагадує іграшкову зброю. Щоб мати упевненість, що в невірних не виникне такого враження, Андерс попрацював над кулями Парабелум, наповнивши їх рідким нікотинном, аби ті, кому не пощастило померти відразу, помучилися якомога довше і сильніше. За кілька годин до того він поставив наповнену АСДП автівку перед офісом прем'єр-міністра Норвегії. АСДП — це аббревіатура від словосполучення Аміачна Селітра / Дизельне Паливо, ігданіт, — найпростіша вибухова речовина, що використовувалася для добування вугілля та під час численних терористичних актів. Її легко виготовити, вартість низька, утім вона викликає потужний вибух зі швидкістю розлітання частин у межах від 3500 до 4200 м/сек. На пошуковику Yahoo Answers я доволі легко знайшов пояснення, як її виготовити і як здійснити вибух. Відповіді такі чіткі і зрозумілі, що загальне враження, яке я виніс для себе: легше зробити вибухівку, аніж встановити на власному комп'ютері останню версію Ubuntu. А Ubuntu, до речі, — це найпростіша у встановленні та користуванні операційна система. У Брейвіка було дев'ять років, щоб вивчити хімічний склад вибухівки, і все у нього вийшло за планом: вісім осіб загинуло і 209 отримали поранення. Поки поліція стягувала свої сили до місця вибуху, Андерс у формі поліціанта перебрався на острів Утея, де члени лейбористської

партії, яка, на його думку, загрожувала провідним принципам його життя, підтримуючи ісламську навалу в Європі, організували молодіжний табір.

Під час описання страшного суду раджу завжди мати на думці один важливий аспект: бог ніколи не втрачає спокою. Його гнів завжди холодний і контрольований; він — забюрократизований, як підпис службовця Райху на певних документах; він довго виношується, ретельно готується, набираючи форм чіткого завдання, що, хоч-не-хоч, має бути виконано.

Контроль, одержимість, точність. Завжди ідеться саме про це, і Брейвік може пишатися тим, що принаймні одну річ у житті він зробив досконало: убив шістдесят дев'ять молодих осіб і поранив ще сто десять, з яких п'ятдесят п'ять перебували у важкому стані. Коли кажуть «важке поранення», мається на увазі, що та бідолашна людина, яка його дістала, до кінця своїх днів матиме серйозні ускладнення у тому, щоб пересуватися, розмовляти, кохатися, думати. Для решти — лише рубці на шкірі та в душі і подеколи кошмари ночами. У суді Брейвік заявив, що стратив сімдесят сім осіб і зруйнував життя іншим трьомстам дев'ятнадцяти, щоб зашкодити «руйнації норвезької культури через масову імміграцію мусульман».

Метафізика індика

Партія прогресу — найвпливовіша політична сила правого крила Норвегії — стверджує, що частка іноземців, які проживають у країні, становить приблизно 25 відсотків. Я дізнався про це з інтерв'ю з Дагом Солстадом, зробленим кілька років тому, де було сказано, що Брейвік був членом цієї організації з 1999-го по 2006 рік. Та найцікавіше те, що цей відсоток зовсім не відповідає дійсності. Частка іноземців, що мешкали в Норвегії у 2017 році, коли було взято це інтерв'ю, становила лише 14 відсотків загальної кількості населення. І звісно, не всі іноземці — це мусульмани. Незважаючи на це, радикальна права партія Норвегії вже протягом багатьох років проводить політику ксенофобії, ґрунтуючись на міфі прихованої ісламізації. То чому деякі абсолютно фальсифіковані новини витримують усі спростування? В Італії останніми роками розповідають про 35 євро в день, які видають кожному іммігрантові, що пристає до італійських берегів. 35 євро —

не так і мало, а якщо помножити на 30 днів, то виходить понад 1000 євро на місяць. Не так уже й багато знайдеться італійців, особливо на Півдні Італії, хто заробляє стільки. Звичайно, у цій новині немає ані краплі правди. Насправді 35 євро надається закладові, що надає прихисток іммігранту, а на руки йому видається лише 2,5 євро. Тобто 100 євро на місяць. Із таким прибутком на кредит у банку годі й розраховувати. Цю байку вже давним-давно розкрили. Про неї вже багато говорили і писали. Роками. Марно. Ті, хто наразі повірив у цю брехню, із року в рік підживлюють свій гнів тим самим паливом: 1000 євро на кожного іммігранта, який нічого не робить, тоді як італійські трудящі часто-густо ледве заробляють 500. Ті аргументи, якими керувався Брейвік, плекаючи свій гнів і почуття справедливості протягом дев'яти років, не набагато обґрунтованіші за вищезазначені. Як таке могло статися? Бертран Рассел^[34] та Карл Поппер звинуватили б в усьому особливу породу пернатих, що вирощувались у Сполучених Штатах. Так званого індика-індуктивіста, він не набагато кмітливіший за екстреміста правого крила, хоча й не такий небезпечний. Індуктивізм — це метод аналізу дійсності з метою зробити висновки і виробити стратегію подальшого життя. По суті полягає у накопиченні доказів певної теорії, побудованої на експериментальному спогляданні фактів. На перший погляд цей метод не здається аж надто безглуздим, і безліч вельми розумних осіб керувалися ним протягом кількох століть, досягнувши вагомих результатів. Так само й наш індик — пристрасний поборник цього методу — спробував застосувати індуктивну систему, щоб визначити час, коли його годують. Зафіксував перший факт: жменя зерна о дев'ятій ранку. Наш індуктивіст жадібно з'їв більшу частину, відтак закарбував цю подію у себе в пам'яті і вже спокійніше доїв решту. Але звідки з'явиться упевненість у тому, що той час — не випадковість? Можливо, йому сипнули зерна тільки через сонячну днину, а час тут не є першопричинним критерієм?

Тому коли наступного дня, попри дощову погоду, він однаково отримав свою порцію їжі, то із задоволенням відзначив час: дев'ята ранку. Той самий. Це його підбадьорило, і він взявся шукати підтвердження: хай сонячна, чи хмарна погода, чи дощ або сніг, але годували його завжди об одній годині. Наш індик упевнився, що цей феномен не залежав від низки перемінних факторів; йому однаково перепадала жменя зерна у четвер чи в п'ятницю, у будь-який день

тижня, за будь-якої температури, незалежно від того, чи в небі літали зграї птахів, чи воно видавалося порожнім, як пустеля. Успішно завершивши свій експеримент протягом доволі довгого, з наукової точки зору, проміжку часу, наш експериментатор дійшов висновку, що його теорія, побудована на спостереженні за фактами, цілком правильна: він би отримував свою їжу щодня о тій самій годині.

Коли він завершив свої спостереження за часом, настав ранок 23 грудня. Наступного дня його теорія зазнала нищівного краху: о дев'ятій годині ранку замість годувальника наш індуктивіст уздрів перед собою свого ката. Його годували, щоб подати засмаженим до святкового різдвяного столу.

Який урок можна винести з цієї історії? Хоч би якою обґрунтованою видавалася певна теорія, завжди може з'явитися новий факт, здатний її спростувати, який змушує цілком її переглянути. Саме це ми повинні робити, щоб зрозуміти світ і зосередитися на хибності наших ідей, а не на одержимій перевірці їхньої слушності.

На цьому принципі побудовано й учення філософа Карла Поппера, високоосвіченого мислителя із широким світоглядом, нетерпимого до будь-яких догм. Одна з його крилатих фраз довгий час прикрашала мій робочий стіл: «Щоразу, коли якась теорія видається єдино можливою, сприймай її як ознаку того, що ти нічого не второпав ані про саму теорію, ані про проблему, яку намагався вирішити»^[35].

Імовірно, на розвиток моєї особистості вона не мала значного впливу, але дуже яскраво описує мислення цього австро-британського філософа. Основою його доктрини є принцип фальсифікаціонізації: практично те, що відділяє науку від метафізики, — це можливість довести необґрунтованість. Наприклад, теорія про те, що всемогутній і всесильний бог терпляче чекає судного дня, щоб зірвати свої сім печаток і змусити нас заплатити за усі наші гріхи, втілюється на практиці: щоразу, коли щось іде не так, як треба, ми списуємо це на волю божу. І так само, коли у нас все відбувається, як заплановано, ми вбачаємо у цьому підтримку божественних сил. А от коли наше життя минає порожньо і без особливих бур, то нам здається, що бог байдужий до нас і нашого існування, що знову-таки підтверджує висунуту теорію. Проблема в тому, що таку теорію дуже складно фальсифікаціонізувати (спростувати). Насправді ідеться про релігію.

Так, наприклад, славнозвісна проблема хіміотрас^[36] дає змогу чітко зрозуміти, яким чином, за вченням Поппера, треба відрізнити науку від метафізики. Теорія полягає в тому, що якась всесильна і всемогутня сила під назвою «сильні світу» поряд із цілою низкою інших занять вирішила здійснити титанічний план з пригноблення та закабалення населення цілого світу: за допомогою тисяч літаків розсіює в небі над різними країнами особливі хімічні речовини, що в усіх, хто їх вдихає, викликає пригнічення критичного світогляду. Вам коли-небудь доводилося бачити білі смуги на небі після літаків? Так от: вони і є підтвердженням існування такої змови. Щоразу, коли ви бачите їх у себе над головою, суспільна свідомість вашої країни видається вам задурманеною, а теорія — підтвердженою. Я, наприклад, мав нагоду бачити такі підтвердження сьогодні вранці. Але я мешкаю в Італії, і тут таких підтверджень хоч греблю гати. До того ж останнім часом почастишали випадки слідів пари.

За вченням Поппера, теорія, що в Італії нам видають по 35 євро за кожного іммігранта на день або що в Норвегії у 2017 році кількість іноземних жителів становила 25 відсотків, не можна вважати метафізичними. Це твердження, яке варто віднести до категорій фальсифікацій. Достатньо перевірити кількість монет у кишені іммігранта чи результати перепису населення Норвегії. Звісно, знаходяться й такі, хто це робить, і в результаті підтверджує цілковиту фальсифікацію таких дурниць. Тоді чому вони не зникають із нашої культури і перероджуються у метафізику, у релігійні проповіді, здатні привернути увагу й викликати гнів мільйонів осіб на кшталт Андерса Брейвіка?

Пояснюється це тим, що соціальні мережі — справжній рай для індуктивістів.

Наш індик був би й досі живий і здоровий, якби, щоб потрапити у піч, змушений був чекати на спростування своєї гіпотези серед численних постів друзів і знайомих, якими щодня наводнюється його стрічка новин. Усі друзі нашого героя палко підтримували б теорію вранішнього годування, а якби хтось насмілився заперечити проти очевидності догми, його б негайно закидали образами і виключили зі списку друзів. Пригадуєте пост на кшталт: «Я дуже толерантна людина. Але є межа для всього. Прошу всіх, хто є в списку моїх друзів, якщо вони не згодні, що корми не видаються о дев'ятій ранку, негайно

з нього видалитися. Я не маю анінайменшого наміру миритися з подібними постами у моїй стрічці новин»?

А якщо вам цікаво, яким чином друзі пояснюватимуть його несподіване зникнення на Різдво, то відповідь виявиться простою: вищі сили не мають жалю, тож те, що наш індик поплатився за свою надокучливу інтелектуальну чесність індуктивіста, для них — дрібниця. Вам це все здається занадто парадоксальним? Не забувайте, що існує цілий рух (і він останнім часом набирає силу!) осіб, переконаних, що Земля — пласка, а мапа світу на ваших робочих столах — то найганебніша змова проти людства. Вони називають себе Товариством пласкої Землі, і з ними краще не жартувати.

У соціальних мережах значно простіше звільнитися від невірних, довершивши вже й без того відмінну роботу алгоритмів, на яких вони ґрунтуються. Ще трішки терпіння, і цифровий світ надаватиме нам лише докази правильності нашого особистого світогляду. Будь-які фальсифікаціонізації (спростування) блокуватимуться назавжди. Будь-які інші точки зору, як наслідок, перероджуватимуться у метафізику, а хто охоче погодиться на таке, щоб його релігію поставили під сумнів? Будь-яка критика чи дискусія переросте в агресію і лютю, і хоч би як нам хотілося розглянути ідеї об'єктивно, в результаті ми отримуємо лише образи й погрози.

Ми всі — в руках божих, от і все.

Слабкий вплив будь-якої культури, хай і такий непевний, як маніфест Брейвіка, здатний виражатися через повторення наших стосунків у мережі, уникаючи будь-якої форми спростування, живлячись підтвердженнями так само, як тіло може насичуватися стероїдами. Напористість соціальних платформ перетворює наш світ на безмежне поле битви між хрестоносцями ворожих між собою вір. Соціальні мережі — це машини, створені для виробництва релігій.

«2083» — це доволі неоднорідна і суперечна біблія, але історія віри показує, що ніяке святе писання ніколи не характеризується такими вадами. Ба більше: саме їхня особлива «відкритість» сприяла їхньому поширенню. Коли шукаєш сенс себе самого між рядками книжки, дуже корисно, щоб зміст можна було легко інтерпретувати. Таким чином мається більше простору для більшої кількості народу, а надалі — знайдеться більше часу для групувань. У багатьох найпалкіших вірян навіть не виникає потреби звертатися до святих

писань. Адам Ленза обмежився лише швидким прогляданням нацистської релігії, запропонованої Брейвіком, захопившись лише вчинками норвежця, а не їхніми теоретичними засадами, — приблизно як той, хто хоче наблизитися до Христа, щоб вимолити собі диво. Йому вистачило того, щоб захопитися діями Андерса на острові Утея, потішити свою методичну лють на бога і вирішити його наслідувати. Звичайний американський хлопчина, якому ледве виповнилося двадцять років, з непевним поглядом і надмірною худорлявістю, сором'язливий і заляканий, завжди одягнений у занадто широкий одяг — ніколи не скажеш, що він несе смерть. Мати Адама, Ненсі, намагалася відшукати сенс свого життя у чомусь на кшталт секти — «Ті, що готуються до Судного дня» — і була переконана: кінець світу вже не за горами. А щоб як годиться підготуватися до останніх днів історії, запаслася зброєю і провізією, перетворивши власне житло на щось схоже на бункер. Але край її існуванню поклав власний син. Одержимий бажанням убити більшу кількість людей, аніж Брейвік, він застрелив власну матір, а тоді поїхав до початкової школи Сенді та порішив двадцять дітей, сім дорослих, а після цього наклав на себе руки.

Скільки злості повинен був накопичити в собі Адам (позбавлений друзів, ізолювавшись від усіх у практично патологічній самотності, вихований матір'ю, настільки наляканою навколишнім світом, що вона була здатна спілкуватися хіба що з власними маніями), щоб вбачати в Андерсі месію, ладного надати сенсу його страхові! Не менше, аніж той, який накопичив у собі Алі Давід Сонболі, громадянин Німеччини іранського походження, над яким знущались у школі і який був переконаний, що належить до чистої арійської раси. Він був таким палким прихильником маніфесту «2083», що вирішив улаштувати святкування з приводу п'ятої річниці масового убивства на Утеї. Думка про те, що сам Брейвік сприймав би його як непроханого іммігранта, навіть на мить не збентежила його мозок. Не менш трагікомічним здається розмова між терористом і якимось чоловіком, що перемовляється із ним, схилившись із балкона (його зафіксували відеокамери спостереження). Алі Давід кричить обурено «Я — німець!» і «Я тут народився!».

Легко здогадатися, на чому ґрунтувалися заперечення його співрозмовника. За кілька годин до розмови Сонболі убив дев'ять осіб і поранив тридцять п'ять перед «Макдональдс» у Мюнхені. І скористався він автоматом Glock — таким самим, який був у Андерса й Адама. І він теж наклав на себе руки.

Мабуть, немає особливої користі у тому, щоб продовжувати перелік прикладів того, як така химерна особа, як Брейвік, може впливати на наш світ, скільки зла може наробити — викликати спалах расистських хрестових походів, убивств заради власного деформованого бачення дійсності.

Адам і Алі намагалися якнайкраще наслідувати свого Христа, так само як святі приносили себе в жертву, щоб бути гідними діянь Ісуса. Вони приносять у жертву нечисленні роки свого життя, укладені в дії, з яких їм не визволитися, у масові вбивства, що завершуються самогубством, на яке їхній месія ніколи не розраховував.

Легко поглядати зверхньо на життя цих убивць; їхня поведінка така безглузда, рухаються вони площиною часу як сліпі хробаки, залишаючи по собі брудний слід.

«2083», маски на очах, розмова з балкону, «Ті, що готуються до Судного дня», 25 відсотків, приховане вторгнення, лихоманковий

погляд, річниця подій на Утеї — усе це так безглуздо, цілком поза нормою, так легко піддається осуду.

І все це обов'язково треба піддавати осуду, тут немає жодних сумнівів.

Але не треба вважати, що незграбна (і летальна!) безглуздість цих осіб не піддається нашому розумінню. Доводиться стримуватися, щоб не підпасти під спокусу і не вважати їх чудовиськами. Вони здаються нам інопланетянами, дії яких жодним чином нас не обходять і від наслідків яких нам, пересічним людям, не доведеться страждати.

Не варто втішати себе думкою, що між норвезьким терористом і нашим сином пролягає непоборна прогалина, щось на кшталт порожнього місця у градації людських типів, які заселяють нашу планету. Напевно, батьки Сонболі теж так думали. А насправді вільних місць у світі немає, усі речі розташовані поряд, пов'язані з нами та з рештою стосунками, які, можливо, непомітні, але заразом — нерозривні.

Прибічники маніфесту «2083» — вони з наших. Чоловіки, сповнені енергії та почуття справедливості, з відчайдушною потребою збагнути сенс речей. Вони загубилися в лабіринті прихованих значень, вони взяли не ту книжку з полиці у Вавилонській бібліотеці, а прочитавши її, не зуміли противитися тому порядку, який вона утворила в їхньому світі.

Ми точно впевнені в тому, що тримаємо в руках потрібну книжку?

Якщо єдино можливою теорією нам видається засудження таких терористів, як Брейвік, то доведеться нам ще раз уважно ознайомитися зі вченням Поппера, про якого йшлося вище. Чи не охоплені ми власною фальсифікаціонізацією нашої моделі світу? Провівши безліч років у своєму кошику, чи не втратили бажання спробувати інші, незважаючи на зимовий холод, ризик не знайти зворотну дорогу і опинитися на невідомій площі? Ми, домашні коти, так обледащили, що не хочемо нічого, окрім миски з кормом, яку нам подають щоранку о дев'ятій.

Утім це не надто й важливо, чи не так?

Отой невпинний труд душі, страх перед розумінням світу, його прихованих значень — вони були, але давно, можливо, ще в юності. Але тепер ми збагнули, що життя — це лишень пошук тепленького місця, де було б зручно й затишно. А решта нічого не важить, поки

ніхто нас не потурбує. Ми так довго носилися із нашою особистою релігією, що зріднилися з нею. Тож навіщо забивати собі голову чимось іншим? Головне, що вона діє, а решта нам не цікава. Така душевна інерція нас споріднює, робить нас майже братами — послідовниками «2083». У нас хіба що не так гостро розвинуте почуття справедливості, а свій гнів ми скеровуємо на дрібниці, обмежені хатніми стінами, ліжком, клаптиком власного робочого столу, вулицями нашого кварталу. Отже, вони анічим не кращі за нас?

Інакше що б зробили ці хлопці? Що зробив би Андерс, якби злість не отруїла його праведний гнів? У який спосіб використав би він власне почуття справедливості? Адже не треба забувати: кожен починав із наміром усунути несправедливість. Не існує гніву без ненависті до беззаконня. Брейвік захищав своїх однокласників, коли якийсь сильніший розбишака їх ображав, і витратив дев'ять років із тридцяти (третину свого життя!) на розробку різнопланової і складної системи значень, щоб розставити навколо себе все по місцях: припинити навалу терористів і насильників, здатних розбити на друзки нашу цивілізацію і встановити на її місці жорстокий халіфат. Аби не допустити настання того часу, коли жінок закидатимуть камінням на європейських майданах, коли бурка перетвориться на обов'язковий елемент одягу, базиліку Святого Петра рознесуть гарматами, а всіх невдоволених спалюватимуть живцем. Щоб не допустити смерті інших невинних, як то сталося у Мадриді та Нью-Йорку, щоб ніякі хмарочоси більше не перетворювалися на мішені для пасажирських літаків, а наші діти не мусили страждати від тероризму, публічних страт, спрямованих на натовп вантажівок, несподіваних вибухів, що розривають на шматки людські тіла. Саме заради цього Андерс пожертвував своїм життям.

Чи можна з таким не погодитися?

Пожертвувати всім заради того, щоб не допустити вищезгаданого, — це мусило зробити з нього героя, а не лиходія.

Хіба можна заперечувати, що в основі цих учинків лежить непоборне прагнення до справедливості? Тоді спробуйте задуматися над тим, яким би він став, якби його гнів не перекурила й не отруїла власна нездатність розуміти світ.

Якщо ви гадаєте, що я раджу вам керуватися посиланнями маніфесту «2083», ви помилилися. Мається на увазі, що ми повинні

запобігти тому, щоб поміж нас виникли інші нацисти на кшталт його автора. Ми — гірші за них, тому що не маємо їхньої енергії, тому що принижуємо власний гнів дріб'язковими клопотами, тому що наша лінь дає змогу подібним людям губитися в лабіринтах маревної релігії, щоб потім вилити обурення на невинних.

Наше бачення світу — це лише подушка, під яку ми ховаємо голову, видаючи, ніби життя — це драгівливий неприємний випадок, який і сам зійде нанівець, якщо набратися трішки терпіння й дочекатися.

Спостерігаємо за енергією наших дітей-підлітків, їхнім прагненням розуміти і судити, що їх підштовхує, численними формами їхнього обурення і думаємо: хай собі, минеться. Знайдуть собі пару і гідну роботу, зрозуміють: якщо хочуть щось їсти, доведеться схилити голову. Факти — річ сувора, а місце їхньої сьогоднішньої особистої релігії, такої палкої і непримиренної, посядуть, найімовірніше, здоровий глузд і здатність до компромісів. Погладшають на смачних харчах, попиватимуть добре вино, згорбляться від несвідомого тягара у душі і намагатимуться збагнути причини безсоння, що змушує їх прокидатися щонаочі об одній і тій самій годині.

Навколо них не помічений нашим особистим баченням світ котитиметься до некрозу і врешті-решт (адже все на світі пов'язано) докотиться і до нашого кутка, де ми спокійно і безтурботно живемо роками.

Прибічники «2083» за певними рисами є кращими за нас; це дикий бур'ян, що розрісся у нашому садку. У них теж були батьки, які любили повторювати: «Все буде добре. Виросте. Заспокоїться».

Правда полягає в тому, що наші діти не повинні заспокоюватися, бо з цього якраз нічого доброго не вийде. Їхній гнів — це цінність, яку треба плекати, і якщо насправді існує бог гніву, то він повинен бути значно справедливішим за тих, про яких ми спробували розповісти. Сподіваймося, що він надихне їх стати кращими за нас чоловіками й жінками, тому що в цьому є нагальна потреба.

5. Хвала гніву

День пересічної людини

Тоді чому ми маємо вихваляти цей гнів, що роздирає нам груди, що тече в жилах разом із кров'ю, що змушує тремтіти коліна? Він нас паралізує, скований способом нашого існування, — замкнений, як дикий мустанг у тісній стайні. Розпорошує наші роки, викорінюючи з них будь-який зміст, отруюючи наші думки. Ослаблює тіло, висмоктуючи з нього енергію, вириває волосся жмутами чи в одну мить покриває їх сивиною, безперервно здавлює нам шию мавпячими лапами — і так день за днем, аж поки не зігне нас в дугу, як старих. А ще ж не час. Цей гнів просочується у нашу кров як найгірша отрута, знищує в ній усі поживні речовини, перетворюючи на підфарбовану воду, осідає на наших легенях, доводячи до задухи, прирікаючи на тривалі напади апное, які ми із жалості називаємо «дні». Часом вони перетворюються на калейдоскопи нестерпного світла: передвісник жорстокої мігрені, що залізним обручем стискає голову як кульмінація кожного відчуття, що характеризується болем. За інших обставин вибухає у формі раптового нездужання, схожого на падіння ще молодих дерев, у яких на стовбурі немає жодних пошкоджень, а всередині, під корою — порожнина.

Ніхто не може жити, не відчуваючи час від часу гніву, адже ніхто не отримує таке життя, якого бажає. Намагається його досягти, докладає зусиль. Сам себе дурить. І це — у кращому випадку.

А в нашому ж, як ми вже змогли переконатися, — темні клітки повсякденності, нескінченні насмішки долі, розбиті нещасним коханням життя, зруйновані кар'єри чи просто незбагненне відчуття порожнечі, яке накочує у несподівану мить.

Ми мали зробити висновки із власних помилок, а ось, будь ласка, знову: сидимо й чухаємо потилицю, не знаючи, що робити з оцим болючим вузлом, з люттю, що спонукає нас трощити й лупцювати, скреготіти зубами, щоб утамувати те, що світ не дозволяє нам вилити назовні: почуття поразки, розчарування, глибоку криницю злості, куди навіть заглянути лячно. Її вода така темна, що ми сподіваємося

втопити у ній очі, щоб не бачити, які ми насправді, щоб усвідомити, що кожна річ, кожна мить, кожна зміна у нашому житті борсається у цій смердючій багнюці наших поразок. І що єдиною змінною у цьому процесі є ми самі. Більше нема чого додати.

Але ми й не погоджуємося на мовчання, не забиваємо собі рота багном, щоб захлинутися ним. Граємо на біржі та зазвичай програємо, засновуємо власну справу, залазимо у борги; у відчаї чіпляємося до своїх друзів, просячи про допомогу, — а чому ні? Ми — нічим не гірші за інших. Тож чому вони спромоглися? Тільки відчайдушні здатні прорватися. І ось ми знову і знову програємо, маючи на руках усі козири, затягуємо своїх рідних до болота кредитів і кредиторів, аби борсалися по горло у морі наших боргів. Вони потім снитимуться нам у страшних снах зі зламаними шиями, а ми бурмотітимемо спросоння: «А звідки мені було знати?»

Але ж знали, ще й як.

А тому — аромат фіміаму, спокій мантри, контроль за диханням, шляхи Божі незбагненні... Життя — це тільки епізод, а отже, компенсація буде для нас вищою. Сиджу на березі річки і чекаю, коли пропливе тіло ворога. Аж поки під час очікування не втоплюся першим, вражений суперечністю змарнованого в чеканні компенсації життя, що завершилося обличчям у багно.

Ніхто не робитиме за нас брудну роботу, ніяка божественна рука не поведе війська проти тих, хто посягає на наші цінності, і не наповнить їхньою кров'ю комори нашої люті. Допоможи собі, тоді й Бог тобі допоможе — ось гасло людей доброї волі. Тут уже ми змушені будемо доводити, що це ми гідні Господа, а не навпаки. А як інакше? Тепер, коли ідею сформульовано, ми почуваємося враженими її очевидністю: ми змарнували ціле життя, звертаючись до нього, просячи подати якийсь знак, а насправді пояснення повинні були надати ми, довести йому нашу добру волю. Роками молили його про розплату, ніби він — це зброя чи знаряддя. Чи не занадто груба помилка? Цілковита зміна бачення. Тільки ми самі можемо бути знаряддям, а в ньому — воля. Як ми могли вважати, що навпаки?

І ось тепер доводиться жити зануреними по самісіньку шию у його невилівну лютість, намагаючись вгадати його бажання, схватись у тій каламуті від очей ворогів, від невпинного росту їхньої кількості; схватись і нишком підготуватися до єдиного переможного стрибка,

єдиного точного удару, направленою божою рукою, що нагонить жах на невірних як усвідомлення прірви, в яку вони потраплять. Вони вважали себе згуртованими, але розділяться. Вони вважали себе безстрашними, але злякаються.

Тоді ми почуємо шепіт вірянина:

«Вони вважали мене слабаком, тупим ідіотом, а я — каральний меч Господа. Зараз зламаній, захований, невислуханий. Але Всевишній розчарований світом. Не мною, замкненим в цьому просторі, як у темниці, приреченим на невпинний гнів, завданий біль, розтерзану плоть і сотні життів, знівечених зіткненням із моєю холодною люттям.

Кому все це принесло користь? Де та революція, що мала вибухнути? Я — політичний в'язень, я — єдиний, хто пожертвував собою, щоб здійснити те, на що у вас, боягузів, ледве вистачає мужності бодай мріяти. Я — наодинці з Богом; він — мій єдиний побратим. То як я можу бути лузером? Я ув'язнений із ним в одній камері, по правицю від отця нашого. А ви, вільні у вашій слабодухості, — прокляті. Настане день розплати, ось тоді і побачимо, хто переміг, а хто зазнав поразки».

Тим часом у нашому повсякденному житті вся та безмірна енергія й надалі не знаходить застосування; зрозуміло, що така могутня сила, не маючи витоку, руйнує нас зсередини. Ми не можемо жити як загати, постійно намагаючись стримати отой бурхливий потік у наших душах.

Не можемо змиритися з тим, що сенс нашого життя, наше основне завдання — утримувати на прив'язі власну лють, бути тюремниками самих себе.

У всьому цьому має бути якийсь вищий сенс, якась вища мета у створенні цієї ляльки з бруду й сміття, що величає себе людиною, першооснова, на якій зводити вітвар гніву, гідного звеличення.

У цій постійній облозі час від часу ми чуємо удари в стіни: стугонить у скронях, відбивається у пульсі, найпервісніша частка нашої природи перебуває у тривозі, нездатна збагнути, що це за кайдани, які наклала на нас цивілізація, навіщо мучитись і вмирати замість того, щоб випростатися, боротися за свою любов, вирвати її з чужих обіймів, перемогти ворога, що вкрав її у нас, загарбника нашого щастя, перетворити його на місиво і нарешті відчути спустошення. У мирі зі світом і своїми бажаннями.

Чому б не дізнатися вночі, хто підписує переліки наших поразок, хто засвідчує розміри наших боргів, хто накладає арешт на наші товари, пробиває проріхи у нашому економічному достатку, хто карає і кидає за ґрати беззахисних — вічний і непохитний Закон, що, утім, перед можновладцями розсипається на крихти, обмежується списанням заборгованості, умовними покараннями, відкладенням виплати і нарешті простим поплескуванням по плечу. Хіба можна змиритися з такою ганебною несправедливістю? Із вишуканим коштовним костюмом того, хто, і оком не кліпнувши, спокійно живе собі, не виплативши борги, що у сотні разів перевищують наші, — тих, хто ходить у драних штанах і збитих черевиках.

То навіщо цілими ночами роздумувати про самогубство і особисту страховку на випадок смерті замість того, щоб пробратися до житла тих, хто нічого і нікого не боїться, і встромити ножа їм у горло? Почути, як вони тремтять принаймні раз у житті перед лицем неминучого покарання?

То хто ці люди з невідомим нам подихом, незнаними нам запаморочливими ароматами, які живляться небаченими нами стравами з екзотичними спеціями, що змушують нас ніяковіти за столом і похапцем запивати їжу водою, щоб утамувати вогонь на язичку? Що то за кумедні тюрбани, якими вони обмотують голови, білосніжні просторі наряди, в яких вони спокійно розгулюють вулицями, не боячись насмішок, що то за кошики з різними дрібницями на головах поважних жінок? Чому «поважних»? За яким правом? Одягнені отаким химерним чином, змушені простягати руку навіть мені, тому, хто все життя працює як отой віл, аби сидіти у барі мого міста і несподівано уздріти перед собою Африку, Індію, Пакистан, гіркий сморід злиднів, запах карі, яким просякнута шкіра, палички в роті між білими зубами і чорні очі — спокійні й разом із тим хитрі.

Вони втричі більші за мене. Учора ввечері я бачив у комп'ютері, яку насолоду вони здатні подарувати жінці, і не хочу, щоб таке сталося з моєю донькою, щоб у неї було таке охоплене тваринним екстазом обличчя. Не хочу, щоб мого сина оточили п'ятеро таких, на перший погляд миролюбних: широчезні плечі, мускули з чорного ебоніту, як стадо тупих бугаїв, які, якщо їх розлютити, здатні розтоптати усіх.

То чому вони цього не роблять? Чекають, коли їх набереться достатня кількість. Отоді на місці наших церков зведуть мечеті — невеликі барвисті храми, заселені страшними багаторукими божествами. А ті, хто не може битися, крадуть — тут годі й сперечатися! Чіпляються зі своїми трояндами, пропозиціями помити скло у машині, бридкими цяцьками. Так от, перш ніж вони об'єднаються і усвідомлять свою силу, об'єднаймося ми, прогонімо їх, каструймо їх, спалімо їх, розіпнімо їх на хресті, відшмагаймо плітками, запахнімо до брудних периферійних кварталів, де самі жерстяні бараки, подалі з очей і від нашого сумління, згвалтуймо їхніх жінок (заплативши, звісно, бо ми ж — чесний народ)!

Але ж ні.

Нічого такого не можна. Заборонено. Бо так не годиться.

А от якщо закони зміняться, тоді — чом би і ні. Але ще не час. Чи, може, вже час? Може, час повертається. Час, що ґрунтується на здоровому глузді та простоті, де облозі може прийти край, де можна побудувати у глибині нашої душі єдиний широкий коридор — прямий, як русло ріки, а потім відкрити загати, щоб вилити всю накопичену напругу, звільнитися від почуття провини, від складних думок, від широкого бачення, від емпатії та гуманності. Отоді залишиться у нас лише гнів: самі прямі дороги, недолугий здоровий глузд язикатих сусідок, вискалені зуби, понівечені тіла, затонулі чоловіки й жінки, закриті кордони, насильство й тортури лівійських наглядачів, хрести, щоб принижувати й виховувати, сварки між ультрас, сварки у соціальних мережах, бриті наголо проститутки, силоміць виведені на дорогу, ганебні стовпи, всемогутня родина, порізані обличчя, відновлена честь, убивство ближнього, знищення світу, усієї нашої цивілізації — цілком.

Здається, ми щось подібне вже робили. За інших епох. За наших днів. Ми вже спалили мільйони тіл. Ми вже топимо тисячі мучеників. Ми вже гуртуємось у легкі для розуміння партії, влаштуємо мітинги на майданах із невибагливими гаслами, де нападають із лайкою на тих, хто зупиняється, щоб замислитися, хто намагається направити нас до провулка дійсності. На єдиному майдані, де ми збираємось, великий бог здорового глузду і простого мислення нацьковує нас на них, закликає роздерти чужинців.

Ми так і робимо, але це нам не допомагає. Наше життя чомусь не змінюється на краще, наша злість не втамовується. Не такої хвали ми потребуємо, адже що негуманнішими ми стаємо, то менше полегшення відчуваємо.

Наш дім не перетворився на краще місце, наша половинка не поласкавішала, шалена пристрасть бурхливої юності не повернулася й у цьому місяці. Не знайшли ніякої роботи; проходячи повз вітрини, так само схиляємо голову. І досі не наважуємося запитати, скільки коштує невеличка порція солодоців, тому що соромимося признатися самим собі, що цієї неділі — краще ні, що можемо обійтися і що знайдуться дешевші кав'ярні, де можна також знайти втіху. Не допомагає; все одно охоплює лють, коли чуєш, що хтось продає свій виборчий голос за кошик із продуктами, за оплату телефонних рахунків, за пару штанів, куплених у відповідній крамниці. Ми відкрили загати нашої люті, ми дивимося на світ із нечисленими, простими, жорстокими думками: то чому ніщо навколо нас не покращується?

Скільки ще доведеться кричати?

Скількох іще доведеться втопити?

В яких «чорних бригадах» доведеться шукати полегшення?

Не допоможе, і гнів не зникне ніколи. Тому що не існує гніву без бажання справедливості. І це та єдина похвала, що здатна нас врятувати. Єдина вода, що спроможна загасити вогонь нашої люті. Гнів — це чи найшляхетніше почуття з усіх, ніщо не може його обманути: пожирає світ, щоб перекроїти його, і нашою негуманністю його голод не втамувати. Це те саме, що намагатися загасити вогонь бензином: убивати, дискримінувати, любити тільки за ознакою плоті та спорідненості — усе це не подарує умиротворення. Цього звіра треба живити рівністю, якої він бажає: справедливістю, об'єктивністю, любов'ю до слабших. Тільки тоді ми почуватимемося там, де треба. І наш гнів зробить те, для чого він створений: усуне вади, встановить справедливість і нарешті засне у куточку, як нагодований звір.

А ми замість цього кидаємо йому об'їдки, а відтак дивуємося, чому він казиться. Покриваємо його зневагою та соромом. Лють — найщиріший вияв наших пристрастей, несподівана прогалина у густому лісі, щоб збагнути правду про осіб навколо і про нас самих. А ми поводимося з ним, як зі свинею, якій досить наповнити корито. Єдине знаряддя, що допоможе перевести заіржавілі рейки, на яких

застряг потяг нашого життя. Єдиний важіль, що у нас мається, щоб зрушити світ з болота несправедливості, на яке його прирекли любов і боягузтво.

Ось похвала нашому найкращому гніву, керованому розумом. Не сліпий, але обґрунтований; не дріб'язковий і сумбурний, а світлий і безпосередній; не підлеглий, а незалежний; не заради любові, інтересу або страху, а з чистого почуття справедливості.

Скільки ми грішили проти нього! Залишали напризволяще, щоб він ріс усередині, як чагарник, зосередивши всі свої сили на лицемірніших, але на перший погляд невинніших почуттях. І тепер маємо отруєне дерево, коріння його розрослося і зруйнувало фундамент дому, гілки обліплені воронячими гніздами і геть позатуляли вікна, листя кишать паразитами.

Нам треба було навчити його незалежності, тому що відповідальність за лютування завжди особиста, тому що тільки бики кидаються на вказану їм мішень, адже така поведінка — найпринизливіше, що може спіткати людину, бо свідчить про те, що вона опинилася на кориді. До того ж у вельми трагічній ролі.

Лють завжди має певні наслідки. Вона впливає на особисті стосунки, часом — на світ, і зовсім не пропорційна своєму носієві: нікчемна людина здатна мати достатньо люті, щоб зруйнувати життя сотням. Не варто недооцінювати наслідки злості. Це найщиріші миті нашого існування, і люди навколо нас добре це знають. Інколи вони нам пробачають такі спалахи, коли через них ми виявляємо свою суть. Принаймні у них не виникає сумніву, що вони справді зазирали в глибину криниці. За допомогою нашого гніву ми моделюємо світ, і відмовки, що ми робимо це за чиїмось сигналом, на кшталт: «Я просто виконував накази» або «Я ж не один це робив», не звільнять нас від відповідальності. Навпаки.

Лише якщо ми працюватимемо над вихованням незалежності свого обурення, цей світ покращає. Але для цього треба мати чіткі ідеї, а чіткі у цьому разі означає протилежне простому. Що більше наше бачення буде спрощеним через брак інформації, через нездатність логічного мислення, через нав'язливий заклик до здорового глузду, то хворобливішим і жорстокішим буде наш гнів, то більше буде в ньому несправедливості та невтамованості.

Існує певний когнітивний дисонанс, що вже сам по собі здатний пояснити більшу частину проблем, які нам доводиться вирішувати протягом життя. Називається він ефектом Даннінга—Крюгера^[37], а його формулювання таке ясне, що його можна сприйняти за народне прислів'я: невігласи мають тенденцію вважати себе геніями, а фахівці що більше вивчають свій предмет, то більше вважають, що знають замало. Через це неосвічені часто діють, не усвідомлюючи наслідків власних учинків. А ті, хто має ширше уявлення щодо ситуації, довго вагаються, перш ніж перейти до дії. Тому що ситуації ніколи не виявляються такими простими, як здаються на перший погляд. Одним із найяскравіших доказів цієї теорії є результати дослідження, проведеного на замовлення Міністерства фінансів США. У рамках дослідження опитали 25 тисяч громадян, яким запропонували оцінити власні пізнання у галузі фінансів. За його результатами, найвищу самооцінку мали 800 осіб, які принаймні одного разу пережили банкрутство. Я майже переконаний у тому, що якби Андерсу Брейвіку довелося брати участь в опитуванні, він би впевнено увійшов у першу десятку. Адже він не вагався ані хвилини, коли виставив усі свої заощадження на біржі та програв їх. Так само, попри власне невігластво в історії, соціології, філософії, він не вагався, коли взявся писати свій маніфест про звільнення. Такі, як він, ніколи не мають сумнівів. Ідеться про той самий вид когнітивного дисонансу, що робить агресивними поборників зв'язку між щепленнями й аутизмом, або тих, хто стверджує, що Земля — це диск, оточений кригою. Що менше ми знаємо, то більше наш мозок схильний до спрощення, то охочіше ми приносимо наш гнів як жертву на вівтар несправедливості, твердо переконані, звісно, що діємо правильно. Повна протилежність такого дисонансу нічим не краща: прикладом можна вважати Гамлета, який настільки захоплений розмовами з черепом Йорика щодо сенсу життя, що поступово втрачає будь-яку волю і бажання діяти. Утримувати власний гнів між цими двома крайнощами доволі складно, а тому не дивно, що часто-густо доводиться жорстоко помилятися. Так само нелегко збагнути, коли лють можна вважати ліками (хай гіркими, але хмільними!), а коли вона є лише останнім ударом, що розтрощує вщент наші особисті стосунки.

Ласкаво просимо до Рожави!^[38]

Я написав цю книжку протягом однієї із найважчих зим свого життя. Звісно, доводилося нелегко і в інші життєві періоди. Бувало й гірше. Але зима зазвичай дарує нам перепочинок; холод уповільнює кров, Різдвяні свята тішать спілкуванням із родиною, — хай і з численними тітками й племінниками, яких доводиться терпіти кілька днів попри їхню вдачу! Але повернення на батьківщину численних сицилійських мігрантів робить цей острів приємнішим для життя, для спілкування з друзями, для кохання, щоб разом радіти і навіть старіти разом. Але то тільки сезонна ілюзія. Добігають кінця свята, і ось уже молодь знову від'їжджає: хтось — до Німеччини, інші — до Франції, а решта — на Північ Італії. Отоді повертається міграційна пустеля, спорожнілі міста, в яких залишається жменька жителів. І залишаються далеко не найкращі, мушу вас запевнити.

А тим часом зима — пора перемир'я; повертаються старі друзі, які захоплюються красою острова, що його довелося покинути багато років тому, а тепер вони можуть нею насолоджуватися протягом кількох днів, усвідомлюючи, що це ненадовго.

Та цього року сталося інакше. Я провів зиму, намагаючись стримати свій гнів, і ось тепер настає весна, і я запитую себе, чи насправді варто було це робити. Якби я дав волю своїй люті, дозволив їй пролитися на звичні події минулої пори (такі звичні й застарілі, що нагадують забиті роками використання трубопроводи), то, можливо, спромігся б їх порушити і тим надати змогу переродитися, знайти новий спосіб жити в цьому світі. Можливо, врешті-решт, саме у цьому й полягає найважливіша причина, чому ми повинні культивувати це почуття, піклуватися про нього, щоб воно не зникло й не марнувалося. Позаяк це єдина сила в душі, здатна зрушити наше життя зі звичних рейок, струснути стосунки, що, ледве розпочавшись, починають розвиватися у хибному напрямку під впливом старих, поганих звичок, або змиритися зі смертю близьких, скерувавши свою злість на щоденні справи, скориставшись нею як паливом, аби побудувати щось нове замість похованого. За умови, що ще можливо, гнів — це найкращий молот, яким можна перебити кістку, що зрослася невдало після аварії, щоб надати їй другу можливість загоїтися. Наскільки гнів може бути корисним, наприклад, у сім'ї? Чи є інші види зброї у нашому

емоційному арсеналі, здатні врівноважити такі повторювані стилі поведінки, що перетворили драми й самотність на недоторканні звички? Напевно, існує спосіб старітися й у родинях, залишаючись тільки сином і ніколи не стаючи батьком. Моя сім'я — це єдиний приклад, який мені довелося бачити, хоча я усвідомив це тільки з роками, а почав помічати у підлітковому віці. Гадаю, уже за тих часів ситуація була доволі химерною. Але згодом я дізнався, що таких родин багато: серед моїх однокласників, друзів моїх батьків, серед близьких мені людей, що у той період так самовіддано мене підтримували, що сприймалися мною як рідня. Так от: мені так і не вдалося створити просту і дружну сім'ю, яку багатьом із нас так кортить мати протягом усього життя. У моїй родині, як і в багатьох інших, як мені здається, попервах усе було просто й чудово; згодом плани на майбутнє почали затухати й тьмяніти, перетворюючись на сіру буденність, накопичуючи в собі звички й невдоволеність, окрім почуттів і бажання мати когось поряд. Але з роками ота буденність взагалі втратила сенс і перетворилася на напівзруйновані рештки колишніх почуттів.

Я все думаю: а чи не є гнів — з його щирістю, з його нестримним бажанням справедливості — єдиним способом змести оті дні невисловлених слів, придушених або довгий час стримуваних почуттів і знайти під ними справжню прив'язаність, що, попри все це, за ними приховується.

Та мені довелося бачити й родини, де гнів перетворився на звичку, дурнішої за яку взагалі немає. Якщо гнів не є надзвичайним явищем, що розкриває приховані почуття, — єдиним, здатним запровадити нові стосунки, нову щирість, — тоді він перетворюється на знаряддя тортури, щоб мучити найдорожчих людей. Інколи складається враження, що це і є найулюбленіше заняття осіб, які щиро одне одного люблять.

Виховувати власний гнів означає не забувати про його першопричину, завжди пам'ятати, що розгнівана людина шукає справедливості, нехай навіть і не там, де треба. Якщо учасники сварки визнають за іншим його бажання виправити несправедливість, хай навіть із ризиком зруйнувати все, щоб остаточно віддалитися, тоді решта не має значення. Часом треба будь-що знайти у собі мужність, щоб розлучитися. Подеколи гнів може свідчити нам і про це.

Розлучитися, загоїти рани, зійтися, знову розлучитися. Створити нові родини, що ґрунтуються не на коханні, а на справедливості. Знову розлучитися, зробити нову спробу розпочати. Адже, по суті, саме гнів, а зовсім не любов якнайміцніше згуртовує людей. Оскільки любити будь-кого на певній стадії стосунків завжди означає провести межу між собою й іншими. Тут немає нічого сумнівного. Адже сама природа логічної структури цього почуття є розмежувальною. Щоб не відокремлювати себе від інших, доводиться навчитися розуміти й поцінювати протилежності, одночасно захоплюватися світлом і тінню, вимагати, щоб один кусень був солодким і разом із тим солоним. Та якщо ви гадаєте, що це можливо, що вам особисто до вподоби кисло-солодке, тоді ви — на хибному шляху.

Я маю на увазі не загальний взаємозв'язок між прямо протилежними поняттями, а суперечності, що існують в одному місці (ваша мова, ваші очі) одночасно. І немає сенсу говорити, що комусь хочеться солоного звечора і солоденького вранці. Таким чином ми просто додаємо барв, пересуваємо межу, яку любов змушує нас встановлювати протягом дня чи протягом років. Як той меридіан. Але межа однаково продовжує існувати. Не можна одночасно любити все, тому що наш мозок не в змозі думати одночасно про супротивності. Ми влаштовані таким чином, що здатні думати чіткими, обмеженими поняттями. Тоді все ясно й прийнятно. Але якщо такі межі порушують нашу ідентичність, ми перетворюємося на грубих і впертих тварин, несправедливих як з іншими, так і з собою. Любов за своєю природою має тенденцію до несправедливості, адже вважається, що вона здатна лікувати,вилучати на світ усе найкраще. Чи не закохувалися ми у того, хто наганяє на нас жах, покинувши того, хто просив у нас лише одного: дозволу розділити з нами трішки щастя? А от гнів об'єднує осіб, руйнуючи кордони, що нас обмежують. Хіба сучасна доля палестинського народу не є найяскравішим цьому доказом? Хіба не легко прийняти їхній бік? Ота купка незнайомців, таких далеких від нашого дому, які розмовляють мовою, такою несхожою на нашу рідну, із таким незрозумілим для нас життям з їхніми кордонами, блок-постами і колючим дротом. І я, що сиджу за столиком бару навпроти чудового собору в стилі бароко і називаю це роботою. У мене немає кровних братів у Палестині, я не кохаю ніяку жінку родом з Єрусалима і не народив собі синів на тій землі. Не маю друзів серед них, не знаю

арабської, а про їхню історію та культуру мені спадають на думку хіба що їхні середньовічні напади на Сицилію. Та все ж я — на їхньому боці. Зберігаю у себе в шухляді їхній прапор і тривалий час вивішував його на балконі. Брав участь у демонстраціях на їхню підтримку і, як багато інших, запросто міг заробити собі кілька синців від поліцейських дубинок, щоб захистити землю, яку, напевно, ніколи не побачу.

Те, що споріднює мене з отими незнайомцями, — це гнів через несправедливість, якої їм довелося зазнати у минулому і яка знаходить все нові підтвердження сьогодні в усій своїй нещадності. Це почуття мене обурює і змушує стати на їхній бік. Так само воно спонукає тисячі європейців їхати до Палестини, до Рожави, до змучених війнами й епідеміями регіонів Африки. Вони для нас — іноземці, чужинці для нашої культури, але зазнали несправедливості, і це викликає у нас гнів. Ми залюбки простягнемо руку цим незнайомцям, тому що праведний гнів нас об'єднує, змушує тих, хто міг би спокійно сидіти собі у цьому барі, дбаючи про власні інтереси і попиваючи чергове капучино, ризикувати життям десь на краю світу, у далеких війнах, між бандами фанатично налаштованих націоналістів, під бомбами наших власних урядів або мандруючи Середземномор'ям у пошуках крихти людяності, наражаючи себе на небезпеку.

Можу передбачити заперечення читача: гнів через несправедливість, пережиту незнайомцем, врешті-решт приводить до того, що я починаю його любити. Я знаю одну дівчину з Неаполя, яка проміняла життя у чудовому рідному місті на іракський Курдистан якраз під час піку війни з ІДІЛ. Я розмовляв із нею по відеозв'язку вперше за багато років, і на екрані свого телефону я побачив її вродливе виснажене обличчя. Вона усміхалася мені, кутаючись у завелику для неї курдську одєжину й ледве помітно тремтячи від холоду. Там, напевно, було градусів 10 морозу, тоді як у мене за вікном прекрасний середньовічний монастир заливало теплим весняним сонячним світлом, що зовсім не покращувало мого настрою.

— Вгадай, де я, — промовила вона.

— Не в Італії — це точно.

— Ні.

Вона підвелася і всілася на ліжку, від чого її зображення на екрані затремтіло і затанцювало, показавши спершу кінчик її носа, потім

побілену стелю, її капці на підлозі і нарешті — чорну блискучу пічку з довгим димоходом, що зникав у стелі під прямим кутом. За хвилину я знову побачив її обличчя, цього разу в обрамленні капюшона.

— Пічка сьогодні не працює, а за годину припинять іще й електропостачання. Отже, поговорити довго нам не судилося, бо мені ще треба встигнути почистити зуби.

Вона кумедно кривиться, щоб вишкірити зуби у камеру, вдає веселість.

— Ну, то де я? Спробуй відгадати, перш ніж вимкнуть інтернет.

— Вам збираються вимкнути інтернет?

— Вимикають електропостачання. Повсюдно.

— Тобто ви будете цілком ізольовані.

— Авжеж. Ізольовані, ще й у темряві. То де я?

— У пеклі?

— Ні, — відповідає, загадково посміхаючись і легенько підскочивши на ліжку, — у Рожаві!

Присягаюся: вона сказала це так, ніби ішлося про Таорміну. І радісно куталася у накидку, щоб не задубіти.

— Сальво, можеш уявити?!

А я думав про ніжне тепло Неаполя, про осяяний сонцем і морем Кастель-дель-Ово, про котів, що ніжаться на сонці, про просякнуті смачними ароматами сусідські вулички. Думав про зарум'янену піцу, про смаколики з кав'ярні, про неї, як колись водила мене на площу Плебісциту, а сама думала про одне: повернутися на війну.

І я сказав їй те саме, що повторював ось уже кілька років поспіль:

— Ти любиш перебувати там, у холоді та небезпеці, займаючись виснажливою працею. І робиш це не з почуття обов'язку, так само, як і того разу, коли ти зателефонувала мені з Палестини, тому що вибухнула стрілянина, навколо тебе розмахували ножами і тобі було так страшно, що сльози проти твоє волі лилися без упину. Пам'ятаєш, скільки годин ми тоді проговорили?

Але вона щаслива, коли перебуває там. Посеред стрілянини. Не в Римі поряд із руїнами Колізею, і не в Неаполі з його гамором і ароматами, і навіть не в Катанї з її рибним ринком і голосистими продавцями. Вона хоче бути там. Холод, самотність, важка праця. Часто ще й небезпечна. От куди варто запросити її попоїсти морозива, щоб вона почувалася щасливою. Але я ніяк не можу збагнути, чому.

— Я знаю, що ти мене не розумієш. Ніколи не розумів, — каже вона.

— Отож. Але, можливо, зараз мені поталанить. Я пишу книжку, і, здається, вона саме про тебе. Про твій вибір.

— Про мене?

— Про те, що мене завжди у тобі захоплювало.

— Що саме?

— Просто дай відповідь на моє запитання: чому ти там?

— Я люблю цей народ, — відповіла вона мені.

Чому цей, а не якийсь інший? Я допитувався у неї безліч разів того року і одного разу навіть заробив ляпасу. Пам'ятаю, ніби оце трапилось зараз, як чайка тоді злякалася від звуку і злетіла в повітря. То був наш останній день у Римі. Та чайка була здоровенна, більша за мою голову. Вона потім довго кружляла над нами, намагаючись уторопати, чи у нас справді є десь захований пістолет. Налякати римську чайку не так уже й просто. Вони там здоровенні, відгодовані і аж ніяк не лякливі.

— Не може бути. Не може бути через любов, — не погоджуюсь я.

— Невже ти гадаєш, що хтось може знати краще за мене, любов це чи ні?!

— У Європі теж ціла купа людей, яких ти любиш. То чому ти там, а не тут?

Вона помовчала хвилину. Напевно, була дуже втомлена. Чи, може, вона зовсім змінилася за останні роки, адже раніше треба було докласти чималих зусиль, аби змусити її замовкнути під час розмови. Хай там як, але я вирішив скористатися нагодою і промовив:

— Це гнів змушує тебе залишатися там.

— До чого тут гнів? У цьому немає ніякого сенсу! Я люблю цей народ і хочу бути з ним.

— Але твоя любов до них зародилася, коли ти дізналася, як над ними знущануться, як їх переслідують, виганяють з їхньої землі та винищують протягом сотень років. Так само як і палестинців. Ти любиш Палестину через те, що їй довелося пережити.

— Люблю, і крапка.

Я думаю, скільки часу ще мине, перш ніж у неї вимкнуть енергопостачання і вона усвідомить, що через мене їй доведеться лягати спати із нечищеними зубами.

— Але ж ти їх любиш, тому що їм довелося зазнати несправедливості. Якщо подумати, ти робиш усе можливе, щоб їм допомогти. Твоя місія — допомога. Вас об'єднує саме гнів, а не любов.

— Але зараз я їх люблю.

— Зараз — любиш. Але твоя любов викликана гнівом.

Спершу вона така замислена, що навіть не звертає уваги на довге золотисте пасмо волосся, що звисає їй просто на ніс, нарешті заправляє його звичним жестом за вухо, відкриває рота, щоб відповісти, і тут зв'язок обривається. Я ледве утримуюся від сміху, уявивши її собі там, у темряві, адже останнє слово залишилося за мною. Отже, ласкаво просимо до Рожави!

Наша єдина можливість

Я мав рацію: здоровий гнів народжує любов, а любов створює нові обмеження. Але йдеться про любов до слабкіших, інакше і бути не може: лише слабкішим доводиться страждати через несправедливість. І якщо комусь із можновладців доводиться переживати несправедливість за певних часів і обставин, тоді він виступає у ролі слабкого. Та вони швидко приходять до тями, а тому аж надто хвилюватися за них не треба.

Подекуди доля над нами насміхається, і тоді слабкі перетворюються на мучителів. Чому ми так любили єврейський народ, у якого відняли його землю, якого виганяли звідусіль, перетворюючи на паливо такої страшної війни, що вона видається нам тепер нереальною? Ми їх любили через зазнаний геноцид, через нацистсько-фашистські тортури, що сповнили нас гнівом. У наших містах можна відшукати чималу купу ознак цього гніву: гетто, де сьогодні працюють ресторани з особливою атмосферою, могильні плити з натяком на несподівану вимушену депортацію, розлучені сім'ї, потяги без світла і без майбутнього, біль тих, хто пережив зникнення коханої жінки, дітей, свого чоловіка, якого закинули до іншого вагона. Які страшні фантазії терзали душі тих людей, коли вони, задихаючись смородом звалених докупи, як худоба, людей, намагалися збагнути, на який ризик наражаються їхні кохані? І хоч би якими жахливими були їхні фантазії, треба визнати, що вони були не надто далеко від реальності.

Зараз злість минула, і могильні плити нагадують сліпих співців, що втупилися порожніми зіницями у публіку, якої вже немає. Над ними дзенькають келихи, похапцем прибирають зі столу посуд, щоб підготувати місце для нових відвідувачів.

Недавно я ознайомився з новою теорією, за якою психологічний механізм поведінки окремих індивідуумів поширюється на цілі народи: якщо індивідуум у дитинстві став жертвою насилля, то в дорослому віці він, можливо, сам перетвориться на ката. Я щиро сподіваюся, що перебіг історії доведе хибність цієї теорії. Коли слабкий, якого ми під впливом гніву привчили себе любити, перетворюється на садиста, наш гнів — це єдиний інструмент, здатний зруйнувати зведені прив'язаністю бар'єри і вивести нас на єдино правильний бік барикад.

Та вести мову про народи дуже непросто, адже часто їх плутають із націями, а нації — з індивідуумами; деякі ідіоти можуть навіть приплести сюди раси, а грубішої помилки годі й шукати.

Багато євреїв здатні відчувати гнів через несправедливість, що спіткала палестинців. І мушу визнати, що це, напевно, дуже нелегко. І звісно, що звідси, на відстані у півсвіту, робити це значно легше. Знову ж таки: лише гнів через скоєну незнайомій тобі людині несправедливість, ба навіть твоєму ворогові — це єдина можливість владнати відносини між двома народами, покласти початок новій любові, що ґрунтується на ненависті до нерівності, хоч би хто її зазнавав. Якби я був ізраїльтянином, у мене б малося значно більше причин для написання такої похвали гніву. Сьогодні і тут не знайдеться більшої потреби. З почуття альтруїзму й завдяки мужності цього почуття. Через піклування про нього в інші епохи і завдяки згадкам про ті прірви, до яких дозволили себе затягнути, коли заплямували його. Коли перестали розуміти його механізм, фізіологію, його крайню потребу.

Ми не маємо права схилити голову. Гнів — це не особисте почуття, це дар, який ми можемо прийняти чи відхилити або яким можна знехтувати. Утримувати його для самих себе, перетворювати на корисливу злість, виливати у сліпій люті, зціджувати його через слова або висловлювати через письмо — усе це нічого не змінить. Наш гнів однаково впливатиме на світ, деформуватиме життя осіб, що нас оточують, проникатиме у їхні думки. Не існує нейтральної люті, яку

можна приховати; так само не існує людини, не здатної її відчувати. У нас немає прав щодо цього почуття, є лише обов'язки. Усі ті люди, які повставали за справедливість, не отримуючи нічого для себе особисто, в обмін на славу смерть, про яку вже не згадують навіть наступні покоління, в обмін на листи приречених на смерть, сповнені гордості та смутку, які тепер годяться хіба що для вивчення у шкільній програмі, в обмін на порослі бур'яном і потріскані могильні плити, в обмін на покинуті родини, чиє існування, хоч би яким неймовірним це видавалося, продовжувалось і без них. Усі ці жінки з гордим поглядом, усі ці відчайдушні чоловіки, усі ці юнаки і юнки, які за своє недовге життя зуміли відкрити в собі найкраще, на що здатна людська раса. Усі вони не мали права вибору. І тепер, коли їхні діяння такі далекі від нас у часі, що можуть запросто стерти у колективній пам'яті через жорстокий механізм забуття, у нас немає більших прав, аніж у них, щодо того, як нам учинити з нашим гнівом. Незважаючи ні на що, ми щодня розпорошуємо його на дрібниці, втрачаємо єдино правильний напрямок, перероджуємо його на звірячу жорстокість і дріб'язкові помсти, на нашійник і палицю, на геноцид і байдужість. Ми просто зобов'язані пригадати всіх тих, кого називали повстанцями та розбійниками, хто під впливом власного почуття справедливості відмовлявся від спокою та зручностей. Нам варто перечитати біографію Сандро Пертіні^[39], щоб знову й знову захоплюватися його мужністю, коли він, попри численні побої, завдані йому бойовиками з фашистських загонів, знайшов у собі достатньо гніву, аби вийти на майдан із червоною краваткою на шії. Йому за це зламали руку, але не змогли зламати його дух. Нам варто замислитися, що підштовхувало Джорджа Оруела долучитися до боротьби в Іспанії, де франкська куля влучила йому в горло і через це він до кінця життя говорив глухим голосом. І що отримав для себе Антоніо Грамші^[40], відмовившись від помилування і тим самим поховавши свій блискучий розум у в'язницях Муссоліні, з кожним днем утрачаючи здоров'я і нарешті померши від голоду й втоми, озлоблений на байдужість тих, хто обрав здоровий глузд і здався, промінявши власний партійний квиток на зручну чорну сорочку.

Ми не повинні про них забувати, але, найімовірніше, забудемо, адже це химерний природний механізм людської вдачі, що полягає у тому, щоб викреслювати з пам'яті похмурі часи, спрощувати все,

перетворювати важкі речі на легші, проминати повз свою увагу зловживання, вбачати у кожному незнайомцеві ворога.

Дбатимемо про власні справи, не залишимо в пам'яті причину, що змусила Розу Паркс^[41] не поступитися місцем білому, аж поки її не примусили це зробити двоє обурених поліціантів, у результаті чого вона з місця в автобусі перемістилася прямо до тюремної камери. Їй було сорок два роки, ішов 1955 рік, і в Америці чорношкірі не мали права сидіти, де їм заманеться. Роза Паркс добре усвідомлювала, на який ризик наражається. Невже у неї бракувало інших справ?

А Мухаммед Алі^[42], невже у нього не знайшлося кращої відповіді на запитання: чи готовий він воювати у В'єтнамі? Найкращий боксер усіх часів з обличчям вічного хлопчика поглянув на журналіста і відповів, що жоден в'єтконговець ані разу не назвав його «брудним негром». Так він утратив титул чемпіона світу, а разом кращі роки своєї кар'єри, нічого не отримавши натомість. Нам важко зрозуміти причини його вчинку. Так само важко нам зрозуміти, чому Малкольм Ікс^[43] вперто говорив зі злістю замість того, щоб простягнути руку, поводитись, як належить слухняному чорношкірому, і сподіватися, що його білий хазяїн оцінить його добру волю.

Ми вже не здатні це зрозуміти, але все ж треба намагатися.

Треба зупинитися перед Давидом Мікеланджело і намагатися зрозуміти, що означає його рішуча лють, його ще не заряджена праця і зневажливий погляд того, хто не має наміру терпіти подальших знущань. Треба поринути у відчай тих, хто у Герніці^[44] стискав у обіймах тіло мертвої дитини і тепер волає про своє обурення з полотна Пікассо. Ми занепадаємо у своїй моралі та мусимо якомога швидше щось зробити, аби згадати, на що перетворюється світ, коли лють переростає у ненависть замість того, щоб трансформуватись у бажання встановити справедливість.

Можливо, нам не завадить зупинитися перед невеликою скульптурою, яку хтось установив на морському узбережжі Сицилії навпроти малесенького острова Вендікарі. Вона зображує хлопчика, що помирає від холоду, вдивляючись у небокрай. Він обома руками обхопив свій голий торс, зіщулився, сховавши голову в плечі. То згадка про одну з численних кораблетрощ, в яких гинуть люди. Ми повинні завмерти перед довгим переліком імен загиблих біженців, висічених на

камені під скульптурою, завмерти бодай на мить, перш ніж встромляти у пісок парасольку від сонця, забути на хвилину про власний відпочинок і помолитися: не за порятунок його душі, а за те, щоб у наших душах потроху почав прокидатися дар гніву. А ми замість цього й надалі нехтуємо власною люттяю, як уже траплялось у минулому щоразу, коли історія людства захлиналась у крові за своїх найганебніших днів.

Ми знову це робимо, знову так поведимось у повсякденному житті, у наших родин, за нашими захисними стінами і конвульсивними посмикуваннями облич уві сні. Ми робимо це у назвах статей деяких газет, спрощених політичних гаслах, аби здобути якомога більше голосів виборців. Це роблять консультанти з іміджу, рекламники, наші єхидні й сповнені абсолютизму пости, імперський незаперечний стиль, з яким ми описуємо наше життя в соціальних мережах і який так швидко ввійшов у моду. Ми робимо це через зневажливі коментарі, коли якогось співробітника захоплюють у полон у зонах бойових дій, адже він встромив носа у чужі справи. А уявіть собі, наскільки зневажливішими вони стають, коли захопленою виявляється жінка?

Так значно простіше й природніше: не замислюватися, плисти за течією, сприймати світ за спрощеною схемою, тоді в ньому так легко знайти об'єкт, на який можна виплеснути свій некерований гнів. Хіба не так само діють хвилі на морському березі? Що може бути природнішим за повторювану, невтомну, даремну спробу моря зруйнувати берегові укріплення, залити вулиці міста, підвищитись і нарешті заповонити тоннами сміття наші стосунки, щоб згодом відступити і похоронити все навколо?

Але містам майже завжди вдається вистояти, а коли їх змиває морем, їх наново відбудовують, на руїнах і тілах загиблих. Рідко трапляється, що людський інстинкт підказує нам правильне рішення.

Замість нього потрібне піклування, піклування про наш гнів, про нас самих, про людей навколо нас. Життя — це, можливо, не що інше, як піклування. Ми борсаємося у своєму існуванні, ніби рухаємося довгим коридором у темному будинку: мало що бачимо від самого початку, ще й ризикуємо розгледіти ще менше наприкінці. Щоб зрозуміти, де ми є, у нас не так багато засобів: страх, надія і гнів. Не так багато для початку, але, якщо ми не хочемо провести ціле життя, ховаючись непорушно в куточку зі щільно заплющеними очима, ладні

вискалити зуби на кожного (так само загубленого у темряві, як і ми), хто блукає цим темним будинком, нам доведеться взяти гору над інстинктом, нагострити свій зір.

У світі навколо нас повно пасток. А тому нам потрібно мобілізувати все найкраще, що мається у кожному з нас, щоб стати колом, запалити світло й прийняти до нашого кола тих, кому перепало випробувань іще більше за нас, захистити його і поступитися йому місцем поряд.

Ми занадто часто відвертаємося, вдаючи, що нічого не помічаємо, не чуємо криків, які лунають здалеку, поза межами нашого повсякдення; ми нерідко занепадаємо духом — як і багато інших, що байдуже проживають власне життя, переходячи від звичного дрімотного стану прямисінько до смерті; ми відправили у відставку вартових, вже ніхто не розподіляє наші запаси води та їжі. Невдовзі вогонь згасне і ми проковтнемо одне одного. Ми нехтуємо всіма сигналами тривоги, але скоро пошкодуємо через кожну помилку. Точніше, уже шкодуємо. І якщо ми не зупинимося, якщо не почнемо знову в належний спосіб виховувати свій гнів, у нас залишаться лише ненависть і любов: війни і кордони, сліпа лютість, що швидко забуває обличчя ворога, — злість, викликана ненавистю, ладна пробачити геть усе й забути, тільки-но сварка добігне кінця. А от рятувальний гнів зникне з лиця землі.

Ось тоді крихка межа між цивілізацією і варварством знову зникне і настануть темні часи, сповнені болем та почуття провини. Отоді жити на цій Землі буде дуже важко.

Примітки

1

Агора (давньогр. місце зборів, площа) — базарна площа й місце для народних зборів у давньогрецьких містах, осередок суспільного життя. — Тут і далі прим. перекл.

2

Алюзія на вірш афроамериканської феміністки, письменниці, поетеси, лесбійської активістки у боротьбі за громадянські права Одрі Лорд (1934—1992) зі збірки «З країни, де мешкає інший народ» (From a Land Where Other People Live) (1973). Хто сказав, що це — просто. / У дерева гніву так багато коріння, / Що часом гілки обламуються, / Не встигнувши принести плоди.

3

Адольф Ейхман (1906—1962) — оберштурмбанфюрер СС, під час Другої світової війни співробітник гестапо, який відповідав за «остаточне вирішення єврейського питання».

4

Вир в Норвезькому морі біля північно-західного узбережжя Норвегії. Слово «мальстрем» часто вживається як загальне позначення водоверті.

5

Тут: авторитетність (лат.).

6

Ноумен (від грец. розум) — філософський термін, яким позначається річ або подія як незалежні від наших відчуттів. Термін «ноумен» зазвичай використовується у філософії на протигагу терміну «феномен» як явище, дане нам через відчуття. Але ноумен це не реальний об'єкт, що викликає феномен, а об'єкт нашого розуму, відомий нам через уяву. Імануїл Кант використовував термін «ноумен» як синонім терміна «річ у собі».

7

Гамма-аміномасляна кислота (ГАМК) — амінокислота, що є найпоширенішим гальмівним нейромедіатором у центральній нервовій системі (ЦНС). ГАМК в ЦНС було відкрито в 1950 році Юджином Робертсом, але до 60-х років ХХ століття роль цієї речовини лишалась невідомою. ГАМК-ергічна інгібуюча нервова передача дуже широко представлена в ЦНС і є принципово важливою для функціонування мозку. Тому не дивно, що функціональні порушення синтезу та/або метаболізму ГАМК призводять до численних негативних нервових ефектів. Уявлення про важливість та роль ГАМК для нормального функціонування мозку дає перелік деяких хвороб, що спричинюються порушенням її метаболізму або порушенням функціонування ГАМК-рецепторів: епілепсія, інзомнія, хвороба Альцгеймера, шизофренія і таке інше.

8

Джованні Верга (1840—1922) — італійський письменник-реаліст, широко відомий романами, що описують життя на Сицилії. Вважається засновником веризму, основного напрямку італійської літератури середини XIX століття, для якого характерне використання натуралістичного підходу до опису дійсності.

9

Дон Аббондіо — один із головних героїв роману А. Мандзоні «Заручені», утілення нерішучого, боягузливого, несмілого чоловіка, що уникає будь-яких перешкод і конфліктів.

10

Алюзія на роман «Мобі Дік, або Білий кит» Германа Мелвілла та його головного героя капітана Ахава.

11

Швед Лейвов — головний герой роману «Американська пастораль» Філіпа Рота.

12

Вільям Гібсон (нар. 1948) — канадський письменник-фантаст, есеїст та публіцист американського походження. Вважається засновником стилю кіберпанк. Саме йому належить авторство поняття «кіберпростір» — реальності, створеної комп'ютером; він вперше в літературі описав віртуальну реальність. Ранні твори Гібсона — це футуристичні розповіді про проникнення кібернетики в життя людей і про вплив кіберпростору на людство.

13

Персонажі романів Марселя Пруста.

14

Віталіано Бранкаті (1907—1954) — італійський письменник, сценарист і педагог.

15

Філіп Дік (1928—1982) — американський письменник, філософ, есеїст, переважна більшість робіт якого належить до жанру наукової фантастики. У своїх творах Дік досліджував питання соціології, політики і метафізики. У його романах ідеться про монополістичні корпорації, авторитарні уряди й альтернативні світи.

16

Дон Делілло (нар. 1936) — відомий сучасний американський письменник-постмодерніст, сценарист, драматург. Актуальність тем, які розглянуто в його творах (ядерна війна, сучасне мистецтво, цифрове століття, глобальний тероризм тощо), викликали зацікавленість і схвалення як читачів, так і критики. Його белетристика відзначається провокативністю, особливо в плані протесту проти системи, свавілля влади держави та корпорацій.

17

Карл Раймунд Поппер (1902—1994) — британсько-австрійський філософ, логік, соціолог. Засновник школи критичного раціоналізму, в

основі якої лежить спроба конструктивного теоретичного подолання логічного позитивізму. Запропонував принцип фальсифікаціонізації (принципової спростовності будь-якого твердження) на противагу принципу верифікації. Стверджував органічну єдність теоретичного й емпіричного рівнів організації знання, а також гіпотетичний характер і схильність до помилок (принцип фалібілізму) будь-якої науки. За Поппером, історія наукового пізнання — це історія сміливих припущень та їхніх спростувань.

18

Марк О'Коннел (нар. 1979) — ірландський письменник і журналіст. Його перша книга «Бути машиною: пригоди поміж кіборгами, утопістами, хакерами та футуристами, які вирішують скромну проблему смерті» вийшла друком у 2017 році.

19

Страх порожнечі (лат.) — тенденція в образотворчому мистецтві, що виявляється у надлишковому заповненні всієї поверхні об'єкта декоративними елементами, відсутність незамальованого тла.

20

Стовпник — святий преподобний, що обрав для себе особливий подвиг: стояння на стовпі вдень і вночі, де він проводив більшу частину свого життя. Причиною сходження християнських подвижників на стовп було прагнення до більшого усамітнення для безперестанного молитовного з'єднання з Богом.

21

Алюзія на Неопалиму Купину: у Книзі Вихід — палаючий кущ, що не згоряє, в якому Бог з'явився Мойсеєві.

22

Йдеться про комедійну стрічку «Життя Браяна за Монті Пайтон» (Monty Python's Life of Brian), також відому як «Житіє Браяна» 1979 року, створену учасниками комік-групи «Монті Пайтон» (Велика Британія). У 2020 році фільм посідав 214-ту позицію у переліку 250 найкращих фільмів за версією IMDb.

23

Алюзія на етрусських жерців авгурів і гаруспиків; авгури пророкували майбутнє за польотом птахів, а гаруспіки — за особливостями будови печінки жертвовної тварини.

24

Алюзія на роман американського письменника Джерома Селінджера «Над прірвою у житі» (інша назва «Ловець у житі»).

25

Андерс Беринг Брейвік (нар. 1979) — організатор і виконавець терористичних актів у Норвегії у липні 2011 року, внаслідок яких загинуло 77 осіб і 240 отримали поранення. Народився у Лондоні, громадянин Норвегії.

26

Вім Вендерс (Ернст Вільгельм (Вім) Вендерс, нар. 1945) — німецький кінорежисер, фотограф, сценарист і продюсер, лауреат численних нагород і премій. З 1996 року — президент Європейської кіноакадемії. Тут алюзія на його фільм «Небо над Берліном», одну з найвідоміших його робіт, відзначену на Канському кінофестивалі в номінації «Найкращий режисер».

27

Апокаліпсис (грец. «відкриття», «одкровення»), або Об'явлення Івана Богослова, — остання книга Нового Заповіту й одна із найдавніших пам'яток християнської літератури.

28

Об'явлення св. Івана Богослова (Апокаліпсис) у перекладі Івана Огієнка.

29

Теодор Джон (Тед) Качинський (нар. 1942, Чикаго), також відомий як Унабомбер (Unabomber, сполучення слів «університет» і «бомбардувальник») — американський математик, анархіст, соціальний критик, примітивіст і неолуддит, організатор і виконавець акції надсилання бомб поштою у США, яка тривала майже 20 років і призвела до загибелі трьох і поранення 23 людей. В 1995 році був заарештований і відтак засуджений до довічного ув'язнення у США.

30

В середні віки — так званий Суд Божий, з вірою, що надприродне втручання визначить винного і врятує невинного, — випробування

обвинуваченого тортурами (наприклад, водою, окропом, вогнем чи залізом), які він повинен був витримати, щоб довести свою невинність. Здійснювався за браком інших доказових засобів або якщо вони не дали наслідків.

31

Компактний, легкий самозарядний карабін виробництва американської фірми Sturm, Ruger & Co.

32

Утея — острів на озері Тюріфйорд у комуні Огуді фюльке Бускерюд (Норвегія), який належить молодіжній політичній партії AUF і де остання влаштовує літній молодіжний табір. Став горезвісним після нападу на нього 22 липня 2011 року, унаслідок якого загинули близько 80, а за уточненими даними — 68 людей.

33

Парабелум — слово, утворене від латинського вислову *Si vis pacem, para bellum* — «Хочеш миру — готуйся до війни».

34

Бертран Артур Рассел (1872—1970) — британський філософ, логік, математик, громадський діяч. Основоположник англійського неореалізму та неопозитивізму, засновник сучасної філософії логічного аналізу. Лауреат Нобелівської премії з літератури за 1950 рік з формулюванням «як визнання важливих творів, в яких він обстоював гуманні ідеали й свободу думки».

35

К. Popper, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, 1972
(Поппер К. Об'єктивне знання. Еволюційний підхід).

36

Хіміотраси (англ. chemtrails) — конспірологічна ненаукова теорія про таємне розпорошення з пасажирських літаків певних хімічних речовин. Такі літаки начебто можна впізнати за незвичайними конденсаційними слідами.

37

Ефект Даннінга—Крюгера (ефект профана) — когнітивне упередження, яке полягає в тому, що люди з низькою кваліфікацією роблять помилкові висновки та приймають невдалі рішення, але їхня некомпетентність не дозволяє усвідомити це. Через це вони зверхні щодо інших, вважають свої здібності вищими за пересічні. Це призводить до того, що менш компетентні завищують свої здібності щодо тих, що насправді компетентніші. Феномен доведено серією експериментів Джастіна Крюгера та Девіда Даннінга, які підтвердили дарвінівське «невігластво частіше дає впевненість, аніж знання».

38

Сирійський Курдистан — курдське державне утворення у складі Сирії, що складається з трьох кантонів: Джазіра, Кобань і Афрін; утворення цього регіону було проголошено 17 березня 2016 року.

39

Сандро Пертіні (1896—1990) — італійський політик-соціаліст, Президент Італії від 1978-го до 1985 року.

40

Антоніо Грамші (1891—1937) — італійський революціонер, теоретик марксизму, засновник і керівник Італійської комуністичної партії. Був засуджений фашистським урядом до 20 років ув'язнення. На свободу вийшов через амністію за одинадцять років смертельно хворим.

41

Роза Паркс (1913—2005) — американська громадська діячка, з чиїм ім'ям пов'язаний початок масової боротьби чорношкірих за рівні права в Америці.

42

Мухаммед Алі (народжений як Кассіус Клей; 1942—2016) — американський боксер-професіонал, який виступав у важкій категорії; один із найвідоміших боксерів в історії світового боксу. На піку кар'єри відмовився проходити службу в армії США, після чого був позбавлений усіх титулів і відсторонений від змагань на понад три роки. Після повернення у великий спорт спромігся знову здобути звання чемпіона світу в запеклій боротьбі з кращими боксерами того часу. Після завершення спортивної кар'єри займався громадською та благодійною діяльністю, був Послом доброї волі ЮНІСЕФ (1998—2008).

43

Малкольм Ікс (відомий також як Ел-Хадж Малік Ел-Шабаз; 1925—1965) — американський політичний діяч, ісламський проповідник, борець за права афроамериканців у 50-х — 60-х роках ХХ століття. Був одним з лідерів організації «Нація ісламу», але в березні 1964 року він залишив організацію. Звинувачував білу Америку в злочинах проти чорних американців. Сам він неодноразово звинувачувався у проповідуванні чорного расизму (ідеї вищості чорних), антисемітизму й насильства. Його називають одним із найвпливовіших афроамериканців в історії. У лютому 1965, менш ніж через рік після виходу з «Нації ісламу», був вбитий членами угруповання.

44

Герніка — баскійське місто, яке у квітні 1937 року без жодного попередження бомбардували німецькі літаки з легіону «Кондор», надісланого Адольфом Гітлером на допомогу Франко. Вражений цією подією, Пікассо лише за три тижні у 1937 році створив велике в прямому (3,5 × 7,8 метра) і переносному сенсі полотно, у якому передав жахи війни й негуманного ставлення людини до собі подібних.